

ОЛЕГ ГРИНІВ

ФІЛОСОФІЯ ТУРИЗМУ

Міністерство освіти і науки України
Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

Олег Гринів

ФІЛОСОФІЯ ТУРИЗМУ

Навчальний посібник

Львів
ЦАІС
Видавництво Львів
2017

УДК 796.5:1(075.8)
ББК Ю252:Ч518я73
Г 853

*Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного
університету фізичної культури імені Івана Боберського
(протокол № 11 від 20 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

Кушерець В. І. — Заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної Академії педагогічних наук, професор, доктор філософських наук (Київ);

Куйбіда В. С. — Заслужений юрист України, професор, доктор наук з державного управління (Київ);

Стойко С. М. — професор, доктор біологічних наук (Львів);

Штойко П. І. — професор, доктор географічних наук (Львів).

Гринів О.

Г 853 Філософія туризму: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів : ПАІС, 2017. 200 с.

ISBN 978-617-7065-78-3

Навчальний посібник — це спроба обгрупувати філософські проблеми туризму й сприяти інтелектуальному розвитку майбутніх фахівців з туризмознавства. Особливу увагу приділено праксеологічній спрямованості, зокрема патріотичному вихованню студентської молоді на прикладах історії нашого народу в міжнародному контексті. Викладу надано проблемно-евристичного характеру. У процесі викладу теоретичного матеріалу автор спирається на набуті знання студентів при вивченні вітчизняної історії й художньої літератури.

Для студентів, аспірантів, викладачів вишів, усіх, хто цікавиться філософськими проблемами туризму.

УДК 796.5:1(075.8)
ББК Ю252:Ч518я73

ISBN 978-617-7065-78-3

© Гринів О., 2017
© ПАІС, 2017

ЗМІСТ

Лекція 1

Філософія туризму,

її предмет, методологічні підходи і проблеми	5
1. Туризм — феномен людської культури	5
2. Філософія туризму як галузь соціальної філософії	10
3. Філософські засади і функції туризмології	17
4. Філософські проблеми	
її суперечності сучасного туризму	22
Висновки	27

Лекція 2

Туризм як об'єкт філософських досліджень

у процесі історичного розвитку	29
1. Передумови виникнення туризму,	
його розвиток і вдосконалення	30
2. Подорожі в філософському осмисленні	
античної доби і Середньовіччя	34
3. Нове ставлення до подорожей	
у період Ренесансу	40
4. Переоцінка ставлення до подорожей у Новий час	47
Висновки	53

Лекція 3

Світогляд українського народу у вітчизняному

і закордонних туризмознавчих дослідженнях	55
1. Біля джерел туризму в Україні	55
2. Мандрі українських мислителів і письменників	
у ХІХ — на початку ХХ століття	61
3. Світоглядні засади мандрівок	
у патріотичному спортивному русі	70
4. Чужинці про своє перебування	
на українських землях	81
Висновки	91

Лекція 4

Соціально-культурна сутність туризму	93
1. Туризм як чинник соціальної інтеграції	94
2. Вплив туризму на вдосконалення суспільного життя	102
3. Значення туризму для взаємозбагачення культур	111
<i>Висновки</i>	119

Лекція 5

Самореалізація людини

в процесі туристичної діяльності	121
1. Людський вимір туризму як філософська проблема	121
2. Гуманістична роль туризму	129
3. Задоволення людських потреб у сфері туризму.....	137
<i>Висновки</i>	147

Лекція 6

Філософія туризму в контексті наукового знання,

природокористування і суспільних відносин	149
1. Етичні проблеми туризму	149
2. Туризм і проблеми екології, географії та економіки	158
3. Філософія туризму в контексті правового захисту туриста.....	166
<i>Висновки</i>	173

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	175
Тема 1	175
Тема 2.....	179
Тема 3.....	183
Тема 4.....	187
Тема 5.....	190
Тема 6.....	193

ПРИМІРНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЗАЛІКУ	196
---	------------

Лекція 1

Філософія туризму, її предмет, методологічні підходи і проблеми

Глобалізація в сучасному світі неодмінно охоплює туризм як феномен людської культури. Небезпідставно його називають ще й феноменом нашого часу, коли постійно посилюються не тільки політичні й економічні, але і наукові, культурні й освітні зв'язки. Безумовно, варто відзначити вплив туризму на розвиток економіки країни, адже туристичні послуги сприяють поповненню державного бюджету. Та найголовніше те, що туризм сприяє взаєморозумінню між людьми, встановленню й розвитку міжкультурних взаємин. Як наслідок налагоджується співпраця між народами на міждержавному рівні.

1. Туризм – феномен людської культури

Аналіз туристичної діяльності засвідчує, що її не варто зводити лише до активного відпочинку людей, бо йдеться про їхнє виховання, підвищення культурного рівня, встановлення контактів між країнами та іноземцями.

На сучасний розвиток туризму впливають різноманітні чинники. Насамперед потрібно наголосити на розвитку нових засобів сполучення, невідомих у попе-

редні століття. Вони сприяють значному скороченню часу на подорожі в найвіддаленіші куточки планети. Не слід забувати й того, що тепер у цивілізованих країнах значно підвищується середня тривалість життя і водночас збільшується кількість людей пенсійного віку, які можуть самостійно розпоряджатися своїм часом. Доцільно наголосити на збільшенні вільного часу людей, які не досягли пенсійного віку, зокрема йдеться про їхні щорічні відпустки. На пожвавлення туризму впливає також значне поліпшення матеріального становища людей в цивілізованому світі. Високий освітній і культурний рівень – незаперечний чинник посилення туризму. Нарешті, пересування людей пов'язані з глобалізацією, що має зворотним боком відвідування родичів за кордоном чи навіть у віддалених містах своєї держави.

Розвитку туризму сприяють також міждержавні і міжнародні зв'язки. Тепер громадяни одних країн мають змогу працювати і навчатися за кордоном. Посилюються відносини між діячами культури, освіти й діловими колами.

Туризм не можна розглядати як самоціль. Як цілеспрямоване пересування в географічному просторі туризм насамперед збагачує знання мандрівника, сприяє розширенню й поглибленню світогляду, впливає на життєві настанови людини, її поведінку. У такому розумінні туризм органічно пов'язаний з різними науками, насамперед гуманітарними. Він стосується географії, естетики, історії, культурології, антропології, психології, соціології, філософії, юриспруденції, етики тощо. Мандруючи, людина не лише збагачує свої знання, а й змінює сприйняття простору й окремих його елементів.

У процесі ознайомлення з невідомим раніше географічним простором мандрівник удосконалює свої логічні навички. Він звикає виділяти те, що для нього має найважливіше значення, розрізняє незмінне і змінне серед побаченого, уявно порівнює чуже з рідним. У цьому проявляється зв'язок туризму з наукою логіки, в якій

особлива роль відводиться аналізу й синтезу, теоретичній аргументації та спостуванню.

Вивчення невідомого раніше простору впливає на географізацію чуттєвого сприйняття й мислення. З одного боку, воно сприяє просторовому сприйняттю дійсності, а з іншого – впливає на уявне розпросторення, що невід’ємне від утвердження набутих знань з астрономії, або їх перегляд. Інакше кажучи, формується певна система спостереження.

Розпросторення як процес має вплив на свідому позицію мандрівника, позаяк органічно пов’язане зі ставленням до простору, який спостерігається. Як наслідок удосконалюються способи спостереження. Йдеться не тільки про позиції погляду, що відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет трактував як *перспективу*, а й про способи визначення контурів спостереження і перетворення конкретного простору на певний феномен.

Туризмознавство органічно передбачає типологізацію об’єктів географічного простору за певними критеріями.

Перший критерій поділу стосується *динаміки* простору. Кожен простір характеризується екстенсивною зміною своїх меж. Він – відкритий і швидкозмінний. На противагу йому нединамічний простір не лише статичний, а й просторово обмежений. До перших можна віднести великі за територією держави (Сполучені Штати Америки, Канада, Китай, Російська Федерація, Казахстан). Другу категорію становлять територіально невеликі держави (країни Бенілюксу, Балтії та інші).

Ще одна типологія стосується *механізму* простору, його не тільки внутрішніх, а й зовнішніх чинників. Під час *внутрішнього* спостереження твориться простір, при якому спостерігач споріднюється з місцевістю, її певним образом. *Зовнішнє* спостереження стосується глобальних образів, якими можуть бути окремі країни чи цілі континенти.

Особливістю подорожі є *фрагментація* географічного образу як наслідку розщеплення простору, що спос-

терігається, на основі самоорганізації просторових образів. За ідеал подорожі вважають *ототожнення* дійсного простору з образним, що творить уявлення подорожі. У таких образах поєднуються емоційні, психологічні й культурні аспекти. Вони пов'язані з реальністю. Як відомо, образ міста Львова асоціюється з Високим Замком, храмом святого Юра, величним оперним театром, університетом імені Івана Франка, пивом і кавою. При формуванні образу Києва на перші місця виходять майдан Незалежності, храм святої Софії, величний образ повноводого Дніпра, Володимирська гора. Коли йдеться про Московію, то насамперед згадують ведмедів, горілку, безлад на міських вулицях. Не можна уявити Нью-Йорка без хмародерів, Парижа – без Ейфелевої вежі, Лондона – без Темзи, а Будапешта – без голубого Дунаю. Останні події на Донбасі остаточно сформували образ цього українського краю, пов'язавши його не лише з териконами, а й із зіткненням автохтонної української людності і пришельців з північно-східної Московії, що вирізняються особливим цинізмом. Міграція зумовила специфіку цього нашого степового краю.

Як різновид подорожі характеризують міграцію. З давніх-давен подорожні записки чужинців формували уявлення про певний край чи цілу країну. Як відомо, не лише закордонні, а й вітчизняні дослідники козацької доби нерідко посилаються на книгу французького інженера Гійома Левассера Боплана «Опис України», записки сирійського мандрівника Павла Алеппського, працю якого недавно перевидав знаний літературознавець Михайло Слабошпицький. Упродовж тривалого часу серед наших верховинців мешкав польський етнограф Станіслав Вінценз, автор дослідження «На високій полонині». Про наших гуцулів писали швейцарський дослідник Ганс Цбінден та інші закордонні етнологи.

Географічні образи подорожей часто систематизують. Особливу увагу звертають на геокультурологічні аспекти. Такий аналіз і синтез щодо українського народу провів знаний філософ Олександр Кульчицький, що

дало змогу написати глибокий за змістом розділ у загальній частині «Енциклопедії українознавства» під назвою «Риси характерології українського народу». У названій праці вчений аналізує геопсихічні (географічні) чинники формування психіки української людності на основі сучасної структурної психології. Науковець розрізняє геопсихічний вплив північної низовини, лісостепу, степової смуги, гірського краєвиду і згадує про значення для української геопсихіки моря. Такий поділ на зони (смуги) аж ніяк не означає протиставлення різних частин українського народу, на чому намагаються спекулювати московські українофоби. Насправді маємо єдність етносу в різномайтті його частин.

Праця О. Кульчицького надзвичайно цінна для дослідника української людини в різних географічних умовах, а також у межах української етнічної спільноти. Спираючись на висновки західних учених, наш філософ досліджує вплив на психічну сферу трьох шарів: соматпсихічного, тимопсихічного і поїопсихічного. На соматпсихічний шар діє підсоння (клімат), на тимопсихічний впливає пейзаж, а на поїопсихічний — ставлення до світу. Саме тому вихідці з різних зон (смуг) по-різному реагують на одні й ті самі подразники.

Образи тієї чи іншої країни або місцевості формуються залежно від їхніх джерел. Дослідники виділяють літературні подорожі. Як приклад може слугувати історично-соціальний роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада», в якому значну увагу приділено подорожі полковника Івана Шрама та його сина. До таких прикладів варто віднести повість Панаса Мирного «Степ», роман Івана Франка «Не спитавши броду», повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» тощо.

Модель подорожі певною країною чи місцевістю виникає на метарівні, а відтак — на образному географічному рівні як наслідок експерименту. Отож, така подорож не тільки уявна, а й реальна.

Створений у процесі подорожей образ країни може бути заздалегідь сформований на підставі матеріалів, які

попередньо вивчає мандрівник. Над ним можуть тяжіти ті чи інші стереотипи або якісь парагеографічні елементи. Як правило, такі образи породжують поневолювачі або недрути країни. Чимало таких упереджених стереотипів і парагеографічних образів про Україну, народи Балтії, Молдови, Кавказу чи Середньої Азії вигадали московські поневолювачі. Водночас художні твори дають достатньо повне уявлення про населення певної країни чи якоїсь її частини. До таких варто віднести поему Миколи Гоголя «Мертві душі», повість Тараса Шевченка «Мандрівка із задоволенням і не без моралі», подорожні нотатки Антона Чехова «Острів Сахалін» та інші. Нерідко в художній літературі письменники використовували подорож як засіб розкриття свого задуму. Різним аспектам подорожей присвятили свої поезії Павло Тичина, Микола Бажан, Андрій Малишко. Цікаво передав спогади мисливця відомий гуморист Остап Вишня.

Часто під час подорожі мандрівник змінює свої упереджені уявлення про країну або її місцевість, населення чи цілу націю.

2. Філософія туризму як галузь соціальної філософії

Як впливає з викладу попереднього матеріалу, туристська діяльність має безпосередній зв'язок із філософією, позаяк безпосередньо впливає на свідомість мандрівника. Вона може розширювати і поглиблювати свідомість. При такому трактуванні йдеться про нові знання, цебто збагачення *пізнавальної* сфери. Окрім того, учасники подорожей оцінюють побачене, порівнюють невідоме з відомим. Інакше кажучи, йдеться про *аксіологічну* функцію. Нарешті, мандрівник сприймає або заперечує побачене, вибирає з нього те, що варто застосувати у своєму житті чи побуті. Так формується *настановна* мандрівника, що може бути *активною* або *пасивною* чи *вибірковою*.

Подорож неодмінно пов'язана не лише з просторовим, а й з часовим виміром. Отож, йдеться про географічні чи історичні, а також дотичні до них виміри, що стосуються безпосередньо *соціальної філософії*, яка узагальнює конкретне гуманітарне знання, вивчає суспільство як систему. Вітчизняні філософи В. Андрущенко й М. Михальченко зазначають: «Соціальна філософія – наука світоглядна. Це означає, що суперечності й проблеми розвитку суспільства вона вивчає через визначення місця і ролі в них людського чинника, відношення знання до людини, і навпаки. Центральною проблемою соціальної філософії є проблема людини: сенсу її буття у світі, цілей та головної мети життєдіяльності». Задумуючись над сенсом свого життя, людина порівнює його з життям інших людей. Не останню роль у цьому відіграють подорожі. Названі вчені уточнюють предмет соціальної філософії: «Це – світоглядно-методологічна наука, яка вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів, через співвідношення основних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі й часі». Інакше кажучи, йдеться про безпосередній зв'язок соціальної філософії та філософії туризму як її конкретної галузі з *географією* й *історією*.

Треба наголосити, що упродовж значного часу філософи приділяли значно менше уваги методологічним проблемам географії порівняно з історією. Як виняток доречно згадати відому працю «Про дух законів» французького філософа-просвітника Шарля Луї де Монтеск'є (1689–1755). Таке ставлення до географії зазнало серйозного переосмислення в минулому столітті, коли з'явилась наука цікавих досліджень західноєвропейських філософів і соціальних філософів Мішеля Фуко (1926–1984), Жюльєн Дельоза (1925–1995), П'єра-Фелікса Гваттарі (1930–1992). М. Фуко розглядав географічний простір як сферу людської діяльності. Два інші філософи обґрунтували поняття *геофілософії*, в якому порівнювали

поняття планети з філософським тлумаченням простору, що пов'язували з *детериторіалізацією* й *ретериторізацією*. У першому випадку йдеться про перехід від певної території як частини до планети Земля як цілого, а в другому – навпаки, про протилежний підхід. Вони трактували географію не лише з позицій природи і людини, але й з позиції впливу географії на розум.

Сучасні дослідники з погляду геофілософії починають аналізувати теоретичну спадщину мислителів минулого (приміром, С. К'еркегора, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера та інших). Особливе значення має аналіз простору в контексті межових ситуацій філософії екзистенціалізму, позаяк саме існування людини неможливе без уявного й реального простору. Вчені почали розрізняти поняття *географічного простору* й *простору географії*. Своєрідним зв'язком між ними можна вважати поняття *фронтиру* (від англ. *frontier* – межа, край, кінець). *Фронтир* позначає рухому межу між опанованим і неопанованим простором. У дослідженнях його трактують як ментальний простір, що поєднує реальний географічний простір і простір уявний, створений раціонально. Класичним зразком фронтиру вважають опанування простору на американському континенті, зокрема в штатах Дикого Заходу, що асоціюється з «відкритою дорогою», пригодами «піонерів» (переселенців). Згодом поняття фронтиру почали використовувати щодо сусідньої Канади, південних країн Бразилії й Аргентини, далекої Австралії.

Проблеми фронтиру відтворені в художній літературі, а також у кіномистецтві. У Російській імперії дослідники звертали увагу на феномен фронтиру в Сибіру. Під ним розуміли колонізацію москалями простору цього безмежного краю, де проживали туземні азійські народи. Аналогом фронтиру на українських землях дослідники вважають Дике Поле. У широкому розумінні фронтир трактують як посилене взаємопроникнення різних культур.

Як наслідок взаємодії географічного простору й простору географії виникають *геополітичні*, або *полі-*

тично-географічні, образи, що в єдності творять геополітичну картину світу. Проте в просторі географії на географічні образи накладаються історично-географічні образи, що зумовлює їхню динаміку. Відносність простору географії найяскравіше проявляється в художній літературі. Таке відтворення може стосуватися всього простору або його окремих фрагментів, що слугують матеріалом для узагальнення. У віртуальному полі певний простір можна «розширяти» чи «звужувати», «викривляти» чи «спрощувати», що залежить від поставленої мети.

У процесі подорожей людина віртуально начебто розширює простір, який відтворюється, усвідомлюється, а відтак навіть описується. Створення просторовості логічно пов'язується із зміною характеру самого сприйняття. Ставлення до спостережних об'єктів доцільно аналізувати залежно від дистанції спостереження. Це стосується й ставлення до подій. Від зміни дистанції залежить не лише характеристика події, а й безпосереднє її відтворення.

Якщо йдеться про *розпросторення*, то треба мати на увазі формування свідомої позиції щодо того чи іншого простору. По-перше, удосконалюються способи спостереження (його напрями, позиції погляду, особливості розмежування тощо). По-друге, спостерігач виходить поза межі спостережного простору. Так формується ставлення до простору як певного феномену.

При творенні географічних образів подорожей значну увагу приділяють *трансмежовим географічним образам*, які заздалегідь сприймаються й осмислюються на метарівні, а відповідна подорож задумується як адекватне підтвердження попередніх задумів. Подібні образи стосуються насамперед закордонних подорожей з освітньою метою. Такий підхід дає змогу уточнити образ своєї країни. З цього випливає висновок про роль подорожей для *країнознавства* як навчальної дисципліни.

Подорожі дають таку образну інформацію про країни, що може докорінно змінювати заздалегідь створену

картину, яка зумовлена новими географічними образами, потрактованими як образно-географічні поля в новій послідовності. Як наслідок змінюються звичні стереотипи, що стосуються самої країни, її населення, його звичаїв і традицій, релігії, політичної культури, економічного способу життя, духовної культури.

Як зазначають дослідники, у процесі подорожей географічним образам може надаватися характер урочистості чи сакральності. Такі образи виникають при подорожі деякими українськими містами, зокрема Києвом, Львовом, Кам'янцем-Подільським, Галичем, Черніговом, давніми поселеннями Трипіллям чи Стільськом, а також Холодним Яром, островом Хортицею, «Чорним лісом» на Прикарпатті тощо. Людина проникає поглядом у певні часи. Образи не спостерігаються зовні, а набувають живої реальності, неначе з'єднуються з туристом.

Філософське осмислення географічного простору вимагає єдності історіософського й геофілософського підходів. На таку єдність звертав увагу вітчизняний філософ Володимир Шевченко. Він писав: *«Людське поселення є одночасно фізичною організацією спільного часу і простору життя, котре здійснюється як спосіб освоєння, привласнення і використання природного (живого) і стихійного (неживого) довкілля. Тривалість спільноти, належність особи до конкретної громади, зміна поколінь як процес її збереження тощо, – все це можливе тільки в поселенні і через наявність поселення»*. Вчений пояснював, що поселення – це штучне (соціокультурне) існування спільноти, діяльне і символічно часопросторове. Доцільно звернути увагу на таке трактування мислителя: *«Світ – це залюднена й олюднена частка планетарної дійсності, або, як говорили в давні часи в Україні, це – «дім життя» людей. Кожна спільнота (громада) проживає в своєму поселенні як у особливому світі-домі: у світі міста, села, держави тощо. Сукупність, субординація і координація поселень утворюють фізичну, чуттєво доступну організацію громад, котра, як всяка організація, має певну структуру»*. Як приклад

В. Шевченко згадує Мезинське поселення на Чернігівщині, вік якого, на думку археологів, припадає на період 20–30 тис. років давнини. Інакше кажучи, конкретні моделі поселень організовувалися відповідно до давніх міфологічних уявлень, а їхня форма фіксувала перехід безсистемного «хаосу» в упорядкований «космос», на що звертали увагу ще античні філософи.

У Святому Письмі також наголошено, що спочатку Бог створив Небо й Землю, а «Земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею» (1М, 1–2). Відтак почалося упорядкування «Землі», якою Творець назвав суходіл, а водяний покрив – морем. Для панування над Землею була створена людина.

Серед поселень особливе місце належить містам, з якими в античні часи уподібнювали державний простір з визначеними функціями. У ХХ столітті М. Фуко розділив уявлений географічний простір на своєрідну мозаїку «службових» просторових образів. Так географічний простір як предмет філософування вписувався в розширений соціально-філософський простір. Ж. Дельоз і П.-Ф. Гваттарі запровадили 1976 року образ *ризому* (від фр. *rhizome* – кореневище) в однойменному дослідженні на позначення ненапруженого й «відпочинкового» простору. Як поняття філософії *постструктуралізму* й *постмодернізму* ризома протистоїть лінійним структурам буття й мислення в європейській класичній філософії. Вчені розрізняють її *неформальні* й *формальні властивості* залежно від ставлення до цього поняття. *Неформальні властивості* ризоми передбачають ставлення до цього поняття як до моделі набутого знання чи моделі суспільства або як моделі з неочікуваними й несистемними відмінностями. При першому трактуванні ризома відтворює горизонтальні зв'язки між видами. Другий підхід означає заплутане кореневе розгалуження системи рослини без визначення початку й кінця. *Формальні властивості* охоплюють: зв'язок, гетерогенність, множинність, незначний розрив, картографію, декалькоманію. Множинність зводиться до заперечення

єдності, цебто до відсутності головного стебла або коре-невища на всіх рівнях чи до заперечення спільного походження, а також до виведення її з конфлікту потоків, що рухаються вздовж певних ліній з певною швидкістю. В останньому трактуванні рух нагадує траєкторію, а не лінію. Поняття «декалькоманія» запозичене з поліграфії, де воно означає перебивні зображення. Своєрідно тлумачить ризому Умберто Еко (1932–2016) в романі «Ім'я троянди». Він трактує її як один з типів лабіринту. Дослідники надають ризомі властивостей децентрованості, ієрархізованості й диференційованості.

У цьому контексті **філософію туризму** як галузь соціальної філософії доцільно віднести до навчальних дисциплін прикладного профілю, що виникли останнім часом. Водночас її варто трактувати як частину комплексної навчальної дисципліни під назвою *туризмологія* чи *туризмознавство*, що всебічно охоплює туризм у різних його аспектах. Водночас треба наголосити, що заслуговує на увагу позиція тих вітчизняних філософів, які вважають за коректніше говорити про *філософські проблеми туризму*.

Після з'ясування таких питань доходимо до визначення предмета філософії туризму. Вітчизняний філософ Віктор Пазенок пропонує таке визначення: «**Філософія туризму** – різновид соціальної філософії, теоретико-методологічна основа туризмології, теорії людської діяльності як форми самореалізації особистості засобами мандрівок та подорожей». У цілому з таким визначенням можна погодитися. Водночас треба зауважити, що автор наголошує на різновиді філософії як вчення, хоч, на наш погляд, філософія туризму – це навчальна дисципліна, а не вчення чи наука. Окрім того, у пропонованому визначенні не чітко виокремлена специфіка предмета.

Насамперед потрібно розрізняти *предмет* філософії туризму від її *об'єкта*. Як наслідок можна запропонувати таке визначення: **філософія туризму – це соціально-філософська навчальна дисципліна в комплексі туризмології**. За такого підходу об'єктом туризм-

мології, зокрема й філософії туризму, є туризм, а предметом філософії туризму – соціально-філософські основи туризмології. На цій підставі варто беззастережно погодитися з думкою, яку висловив В. Пазенок: «З цього погляду філософія туризму є насамперед філософським розумінням людини як учасника туристських подій. Філософський погляд на туризм зумовлює необхідність перегляду традиційного розуміння туризму як індустрії подорожей і відпочинку, надає такому розумінню ширшого гуманістичного сенсу».

При такому розумінні змінюється трактування *суб'єкта* туризму. Якщо раніше ним міг бути прочанин, «шукач пригод», відпочивальник, спортсмен-альпініст, красзнавець, керівник транспорту, то тепер слід додати вченого чи науковця в галузі країнознавства, бізнесмена, менеджера, а також цілу систему установ, що надають відповідні послуги від спеціальних агентств до дипломатичних представництв.

3. Філософські засади і функції туризмології

Конкретні географічні образи наснажували філософські дослідження Шарля Луї де Монтеск'є (1689–1755), Сьорена К'єркегора (1813–1855), Артура Шопенгауера (1788–1860), Фрідріха Ніцше (1844–1900), Мартіна Гайдеггера (1889–1976) та інших. Як відомо, Монтеск'є обґрунтував залежність політичної поведінки від географічних умов життя певних людських спільнот. К'єркегор надав своєму філософському мисленню деяких рис екзистенціальної картографії. Шопенгауер і Ніцше захоплювалися не лише східною філософією, а й життям народів Сходу. У філософуванні Гайдеггера людина не віддільна від «свого» простору. Інакше кажучи, йдеться про просторово-географічну форму філософування.

Першим класичним твором нової української літератури визнано поему «Енеїду», перелицьовану Іваном Котляревським. У ній змальовано морську мандрівку троянців під проводом Енея. Ідея подорожі пронизує

поему Тараса Шевченка «Катерина», романи «Чорна рада» Пантелеймона Куліша й «Марко Проклятий» Олекси Стороженка, оповідання «Афонський пройдисвіт» Івана Нечуя-Левицького та інші твори. Так географічний простір перетворюється на «внутрішній» («душевний») простір, що відповідає традиційній для нашого народу «філософії серця», відомій на наших землях ще з часів скелотів.

Як своєрідні «герої» художніх оповідей виступають географічні образи в повістях «Степ» Панаса Мирного, «Дорогою ціною» Михайла Коцюбинського, «На уходах» Андрія Чайковського. Такий підхід, як зазначалося, називають просторово-географічною формою філософування. Тут саме філософування виступає як рух, що веде на вершини географічного самопізнання. Географічні дослідження XIX століття, починаючи від німецького вченого Карла Ріттера (1779–1859), привели до методологічного перевороту, завершеного на початку XX століття географом А. Геттнером (1859–1941), коли була сформована нова мова географії, що дала змогу описати термінологічно по-новому географічні об'єкти, підходи до їх вивчення, характеристики структури. Запровадження понять *рельєфу* і *ландшафту* створювало умови для застосування просторового принципу й перетворення географії на *дистанційну науку*.

Ще раніше вчений-енциклопедист Александр фон Гумбольдт (1769–1859) поставив завдання – «осягнути природу як ціле і зібрати докази про взаємодію природних сил». Він підійшов до *життя* як до всепланетного феномену, поставив біосферу («сферу життя») поряд з літосферою, атмосферою і гідросферою. Географ К. Ріттер зазначав, що «фізико-географічна побудова кожної країни – це визначальний фактор історичного прогресу цього народу». Разом з Гумбольдтом він висунув *хорологічну* концепцію на основі «просторової науки» («науки про простір»), що дало змогу обґрунтувати загальні закони в географії як науці. Треба зазначити, що під *хорологією* (хронологією) розуміють сукупність наук про вимірювання часу. Хорологічна

концепція сприяла збагаченню географічної термінології.

Успіхи в географічній науці сприяли розвитку *культурної географії*, зокрема *географії культурних ландшафтів*. Культурну географію почали тлумачити у філософському розумінні як *метафізику території*.

Як навчальна дисципліна філософія туризму використовує відповідний поняттєво-категорійний апарат. Своєрідність його в тому, що вона виникла на стику різних дисциплін. Філософія туризму використовує наперед категорії й поняття філософії, зокрема її галузі соціальної філософії.

Філософія туризму, яка виросла на фундаменті соціальної філософії, не може відштовхуватися від «основного питання філософії» в марксистському трактуванні. Підприємці філософи зазначають: «Так зване основне питання (філософії. – О. Г.) ніколи не було основним. Філософів різних часів і народів більше хвилювали інші питання: загальнолюдські, субстанційні засади існування та розвитку суспільства (цивілізації) – різноманітних і водночас таких подібних одне до одного народів і культур, соціальних об'єднань і держав, основи і джерела їх інтеграції в єдину людську спільність – цивілізацію, пошук соціально злагодженого способу життя в справедливо організованому суспільстві» (В. Андрущенко, М. Михальченко). Такі проблеми безпосередньо стосуються філософії туризму, її поняттєво-категорійного апарату, що визначає його специфіку.

Передусім треба звернутися до *загальнофілософських категорій і понять*, які використовують у філософії туризму. До них варто віднести *суб'єкт, об'єкт, світогляд, свободу, сенс, цивілізацію, культуру, цінність*. На друге місце доцільно поставити термінологію наук географії та історії (*час, простір, ера, епоха, період, континент, країна, держава, населення, народ, нація, територія, місцевість, ландшафт, рельєф* тощо). Немає сумніву в тому, що філософія туризму як невід'ємна частина туризмології користується її поняттями, які інколи безпід-

ставно називають категоріями. Серед таких специфічних понять насамперед потрібно назвати «туризм», «турист», «подорож», «суб'єкт подорожі», «об'єкт подорожі», «мета подорожі», «мотиви подорожі», «туристичний інтерес», «вибір туриста», «маршрут», «визначна пам'ятка», «гостинність», «контакт туриста», «етика туриста», «рекреація людини» та інші.

Як навчальна дисципліна туризмологія ґрунтується на філософських засадах, цебто вихідних положеннях, які ще називаються принципами (від латин. *principium* – початок, основа). До них слід віднести *об'єктивність*, *універсалізм*, *гуманізм*, *моральність*, *толерантність*, *аксіологічність*, *екологічну* і *правову свідомість*. Уже перелік таких засад (принципів) засвідчує, що ця навчальна дисципліна сприяє взаєморозумінню між представниками різних народів, слугує духовному розвитку людини, розширенню її знань про інші країни й народи, утвердженню певних переконань. Нарешті, треба зазначити, що туризм вимагає також знань з екології та правових наук. *Об'єктивність* означає існування чогось поза людиною й незалежно від неї. *Універсалізм* засвідчує різнобічність і всеосяжність підходу до об'єкта. *Гуманізм* передбачає визнання цінності досягнень іншої людини попри відмінність від узвичаєної практики. *Моральність* – це повага до особливостей взаємин між людьми в іншій країні чи місцевості. *Толерантність* пов'язана з терпеливим ставленням до чужих поглядів і поведінки навіть при суперечності з тими, яких дотримуються на батьківщині туриста. *Аксіологічність* зводиться до визнання цінності побаченого. *Екологічна* і *правова свідомість* ґрунтується на основних положеннях збереження природи й настановах взаємин між людьми, а також на їхніх місцевих особливостях.

Як кожна навчальна дисципліна, філософія туризму виконує певні функції (від латин. *functio* – виконання, здійснення), що трактуються як зовнішні прояви (феномени) певних властивостей туризму як об'єкта. Як всеосяжне явище, туризм характеризується певними

властивостями. Насамперед треба наголосити на *світоглядній функції* філософії туризму. Світогляд – це сукупність узагальнених поглядів людини на себе і своє довкілля, місце людини у світі, її пізнавальні можливості, переконання й настанови. Така функція основана на філософському світогляді. Споглядання себе, інших людей, довкілля відтворюється в абстрактних поняттях, започатковує й формує підходи, які називаються методами. Звідси – *методологічна функція* філософії туризму, пов'язана з орієнтацією на певні підходи в напрямі до досягнення мети. *Аксіологічна функція* зводиться до визнання цінності побаченого попри його несумісність зі звичним. Суть *праксеологічної функції* в тому, що осмислення побаченого має практичне значення для людини. Філософія туризму також слугує удосконаленню відносин між людьми, різними народами, що відтворює *комунікативна* (від латин. *communico* – пов'язую, спілкуюсь, роблю спільним) *функція*. Важливе місце має *прогностична функція*, позаяк, ознайомившись з новими явищами, людина роздумує над тим, як використати побачене у своїй майбутній діяльності. Нарешті, треба виділити у філософії туризму *функцію інтеграції та диференціації*.

Нема сумніву, що філософія туризму має гуманістичну спрямованість незалежно від економічних, соціальних, політичних і культурних проблем. Гуманізм лежить в основі філософського опанування певного географічного простору. З ним пов'язаний розвиток людини як творчої індивідуальності. У такому значенні на першому місці стоять інтереси людини. Проте гуманістична спрямованість не заперечує національної зумовленості. Кожен турист неодмінно представляє якийсь конкретний народ, державу, культуру, релігію, соціальну групу. Водночас він є представником всього людства. Від цього залежать його пріоритети в контексті взаємозв'язків загальнолюдського, національного, індивідуального, що заперечує марксистський принцип партійності, оснований на абсолютизації класового підходу. Такий

підхід обмежується однозначністю. Вихід – у ставленні до побаченого на неупереджених філософських засадах. Варто застосувати узагальнений висновок: «Соціальна філософія «фільтрує» його (у нашому розумінні – випадок. – О. Г.) крізь призму істини з загальнолюдських пріоритетів, оцінює з точки зору цивілізаційних основ розвитку людства, пропонує для впровадження в практику з урахуванням конкретно-історичних реалій, обставин життя людей в тій чи іншій національній державі» (В. Андрущенко, М. Михальченко).

4. Філософські проблеми й суперечності сучасного туризму

Як суспільний феномен туризм пов'язаний із взаємодією позитивних і негативних чинників, певними суперечностями, розв'язання яких неодмінно вимагає філософських підходів. Серед суперечностей сучасного туризму треба відзначити такі: вимоги підвищувати екологічну культуру населення й рудименти споживачького підходу до природи; зростання тривалості життя людей у цивілізованих країнах світу і створення належної інфраструктури для туризму людей старшого віку; «демократизація» суб'єктів туризму та елітаризм у сфері екскурсійного забезпечення й готельного обслуговування; глобалізація сучасного туризму й віддаленість туристських центрів у деяких регіонах; об'єктивність як принцип туристської діяльності та її політична тенденційність у деяких країнах.

Такі суперечності стосуються населення нашої держави, яку заснувала посттоталітарна, постколоніальна, постгеноцидна нація. Звісно, екологічна культура такого населення значно відстає від культури в західних країнах, що потрібно враховувати туристським агенціям, готуючи міжнародних туристів, щоб, з одного боку, наші громадяни проявляли високу національну гідність, а з іншого – пам'ятали, що від їхньої поведінки зале-

життя імідж нашої держави, про яку за кордоном існує хибне уявлення на основі поширеної у світі російської дезінформації про наш народ. Водночас не варто забувати, що в Україні треба також чимало працювати над створенням належної інфраструктури для туристів, особливо закордонних.

Не менше значення має відновлення історичних пам'яток культури. На жаль, чимало їх ще й нині перебуває у занедбаному стані. Безумовно, можна шукати виправдання в тому, що Україна змушена воювати за свою незалежність проти російських агресорів. Однак потрібно зважати й на те, яке значення має туризм для утвердження іміджу нашої держави на світовій арені. Немає сумніву, що історичні пам'ятки на нашій землі засвідчують давність нашого народу, який деякі історики за кордоном називають «несподіваною нацією». Уявімо, як впливає на туриста з іншої європейської країни повідомлення про те, що Київська великокняжа імперія – це давня держава українського народу, в колоніальній залежності від якого перебували тодішні московини. Уміле роз'яснення туристам минулого Львова дає змогу зрозуміти велич колишнього Галицько-Волинського князівства (королівства), історичне значення боротьби короля Данила Галицького проти татаро-монгольської навали. Спорудження в центральній частині міста Львова пам'ятників геніальному поету Тарасу Шевченку, державному діячеві Данилу Галицькому, великому історика Михайлові Грушевському, прославленому велетневі художнього слова й теоретичної думки Івану Франку переконує в ролі Галичини як «українського П'ємонту» у вітчизняній історії. Як свідчення національного духу нашого народу сприймається ще одна перлина України – місто над Смотричем Кам'янець-Подільський, у якому збереглися пам'ятки української, польської та турецької культур.

Останнім часом особливу увагу приділяють *природничому туризму* й *екотуризму*. У цьому розумінні наша держава має змогу показати збережені унікальні

частини природи, від мальовничого Полісся й зелених Карпат до козацького острова Хортиця, оспіваного Олександром Довженком зачарованого краю на берегах Десни. Наші екологи чимало потрудилися для того, щоб зберегти унікальні краєвиди в Карпатах, на Волині, Кримському півострові, Одещині, Слобожанщині та інших регіонах нашої держави. На цілий світ відомий природний заповідник «Асканія Нова».

Як наголошують дослідники, під *природними заповідниками* розуміють природоохоронні зони, що водночас є науково-дослідними установами. Вони слугують збереженню типових або унікальних ландшафтних особливостей, дають змогу не тільки вивчати природні процеси в певних місцевостях, а й на їх основі розробляти заходи для ефективного використання ресурсів у природі при забезпеченні охорони довкілля й дотриманні екологічної безпеки. У науці вживається також поняття *заказник* на позначення нижчої категорії природоохоронних об'єктів порівняно з природними заповідниками або біосферними резерватами. Вони можуть бути постійними або тимчасовими.

Дослідники висловлюють занепокоєння, що універсальність туризму призводить до знецінення національної культури. Насамперед називають утвердження системи швидкого харчування. Проте не варто забувати іншої сторони – комерціалізації артефактів, що лише віддалено нагадують унікальні культурні зразки у певних місцевостях. Не треба нехтувати такі тенденції чи недооцінювати їх. Нерідко доходи від туризму стають для мешканців деяких місцевостей основним джерелом забезпечення. Заборонні заходи в таких умовах не дадуть очікуваного ефекту, особливо в наш час. Йдеться не лише про економічні обставини, а й про економічну кон'юнктуру. Торгівля для туристів не обмежується продажем артефактів, бо до цього залучається і сільськогосподарська продукція, а також забезпечення певними послугами, особливо для так званих «диких» туристів.

Доцільно звернути увагу ще на проблеми з готельним забезпеченням туристів. Швидко будівництво готелів у привабливих місцях призводить до неможливості забезпечити їх працівниками належного фахового рівня і навіть відповідного рівня культури. Особлива увага приділяється менеджерам туризму, від яких залежить розвиток туристичної галузі в певній місцевості, попереднє моделювання розвитку туристської галузі, програмування, складання перспективних планів. Вітчизняний філософ В. Пазенок спирається на теоретичні засади праксеології польського вченого Тадеуша Котарбинського (1886–1981), автора праці «Трактат про добру роботу». Наш співвітчизник пише: «Філософською основою праксеології є здоровий прагматизм, теорія виваженого практичного ставлення до світу». Основні положення праксеологічної філософії, як пише В. Пазенок, «є предметом теоретико-методологічного осмислення туризмології». До них віднесено такі: «логіка організації ефективної дії; створення умов для забезпечення плідної діяльності; орієнтація на цивілізовану взаємодію конкурентів, тобто «згода незгодних». Своєю чергою, Т. Котарбинський розрізняє два поняття «праця» і «розвага». Окремий розділ у його книзі присвячено розумній праці, до якої, безумовно, доцільно віднести туризм попри те, що в ньому доводиться докладати чимало фізичних зусиль. Польський вчений зазначає, що перед подорожжю мандрівник обдумує її маршрут, який додумується в процесі самої подорожі. Він пише, що «обдумуючи щось, ми прагнемо до того, аби це щось задовольняло певні умови, і це прагнення полягає в намірі пізнати, отже, знову зводиться до зусиль у галузі додумування». За такого підходу турист, мандрівник нагадує дослідника. Водночас Котарбинський застерігає від швидкого прагнення тимчасового результату, бо, приміром, на круту гору треба підніматися зигзагами, а це вимагає додаткового часу.

В. Пазенок розрізняє *суто філософські й філософсько-праксеологічні проблеми туризмології*, хоч за-

значає, що межа між ними розмита. Тут доцільно згадати думку іншого дослідника філософських проблем туризмології: «Основним предметом обговорення у філософії туризмології мають бути найзагальніші підходи до туризму: місце та роль туризму в культурному універсумі життя; розуміння людини й ідеалу освіченості та вихованості на зразках національної та світової культури; вплив туризму на культуру людської свідомості, соціально-гуманістичну та філософсько-світоглядну культуру людини тощо» (І. Зязюн).

Інші проблеми безпосередньо пов'язані з туристичним менеджментом і маркетингом, застосуванням технологічних механізмів, а також службами інформації, сервісу, харчування тощо. Низка таких проблем зумовлена «альтернативним» туризмом, що набуває поширення останнім часом. Насамперед треба наголосити на захисті прав людини, що відтворені в Універсальній декларації прав людини, схваленій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. На її засадничих положеннях розроблено Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод, яку Україна ратифікувала в установленому порядку 17 липня 1997 року.

Застереження до «альтернативного» туризму випливають з його суті. Передусім треба зважити, що традиційний туризм обмежує вибір, орієнтується на масовість і стандартність, йому властивий консерватизм попри швидкий розвиток сучасного світу. На противагу йому виникає «нестандартний» туризм. Вітчизняний вчений І. Зязюн зазначає: «Сутність поняття «інноваційна туристична діяльність» об'єднує в собі особливості процесу оновлення, внесення нових елементів у традиційну систему туризму, характеризує індивідуальний стиль людини, що його забезпечує. Така діяльність розглядається нами як вищий ступінь творчості, винахідництва, введення нового в туристичну практику. У наш динамічний час успіхи окремих людей і організацій, цілих народів і суспільств найбільше залежать від здатності продукувати і сприймати нововведення».

Немає сумніву, що «ненормативний» вид туризму стосується нових інтересів і бажань, які набувають значного поширення серед сучасної молоді. Як правило, він перебуває поза традиційним цивілізованим контролем, не забезпечує повноцінної безпеки людини, не створює належних умов для мандрів і проживання учасників, намагається захопити їх екстремальними умовами, екзотикою, а розваги можуть набувати аморального чи антисоціального забарвлення.

З інноваційними підходами неодмінно пов'язані види так званого «ризикованого» туризму (пригодницького, гірського, спелеологічного, підводного тощо). Пригодницький туризм орієнтує на ознайомлення з певними екзотичними резерваціями (від латин. *reservo* – зберігаю), що можуть бути природними (територіями-заповідниками) й людськими (для деяких етносів). Спелеологічний туризм передбачає туристські походи в печери, захоплює незвичністю вражень від побаченого. Така ж незвичність властива підводному туризму, або дайвінгу (від англ. *to dive* – пірнати), що охоплює різні дії – від нирання до плавання під водою.

Як вважають дослідники, негативні наслідки «альтернативного» туризму поділяються на дві групи: *явні* і *приховані* (латентні). Окрім перелічених явних негативів цього виду туризму, доцільно назвати також практику залучення до його організації осіб, що не належать до категорії фахівців чи експертів. Приховані недоліки пов'язані з грошовими, матеріальними, організаційними та іншими аспектами, що невідомі для самих учасників.

Висновки

1. Як багатоаспектне суспільне явище, туризм поєднує елементи спорту, мистецтва, моралі, права, педагогіки, медицини тощо. Цим зумовлені особливості філософії туризму як навчальної дисципліни.

2. Туризм – це феномен людської культури, який сприяє взаєморозумінню між людьми, встановленню й розвитку міжкультурних взаємин.

3. Філософія туризму пов'язана з різними науками, насамперед гуманітарними. Особливу увагу приділяють геополітичним аспектам.

4. Філософію туризму доцільно трактувати як галузь соціальної філософії. Відповідно до такого підходу визначаються принципи і функції цієї навчальної дисципліни.

5. Як галузь соціальної філософії філософія туризму виступає також як органічна частина навчальної дисципліни під назвою *туризмологія*. Не можна не зважати на її зв'язок з географією та історією.

6. Як суспільний феномен туризм пов'язаний із взаємодією позитивних і негативних чинників, розв'язання яких вимагає філософських підходів. Цим зумовлені суперечності сучасного туризму, що проявляються в «альтернативному» туризмі.

7. В організації туризму доконечно спиратися на відповідну міжнародно-нормативну базу, що має за основу Універсальну декларацію прав людини (1948).

Лекція 2

Туризм як об'єкт філософських досліджень у процесі історичного розвитку

У процесі історичного розвитку туризм набував нового змісту. Спочатку його трактували як спосіб проведення вільного часу, задоволення потреб людини в пізнанні природного світу, ознайомлення з життям населення інших місцевостей чи народів. Водночас не варто припинювати соціокультурної ролі подорожей. Як відомо, давні філософи їздили здобувати освіту до Єгипту.

Значні зміни в туристській діяльності пов'язані з утвердженням двох світових релігій – християнства й ісламу. Християни відвідують святі місця. Для українського народу обов'язком вважалася подорож до Києва, що сприймався нашими предками як сакральне місто. До обов'язків мусульманина належить паломництво до Мекки, відвідини могили Магомета в Медині та інших священних місць.

У Новий час трактування туризму змінилося: він набуває багатоплановості, трактується як культурний, комунікативний, психологічний, міжнародний фактор. Розвиток туризму зумовлений удосконаленням модерних засобів зв'язку.

Ще з античних часів відомі спроби осмислити подорожі. Відтак вони мали вагомий вплив не лише в художній літературі, а й на філософському й науковому рівні.

1. Передумови виникнення туризму, його розвиток і вдосконалення

Туризм насамперед пов'язаний з дозвіллям людей. Різні люди по-своєму проводять вільний час, що великою мірою залежить від природних умов, типу населеного пункту чи регіону, в якому проживає людина, звичаїв і традицій народу, нерідко – від пори року. Традиційними серед різних народів є відвідини родичів, друзів, колег. Міські мешканці можуть віддавати перевагу спілкуванню з природою, а сільські, навпаки, – прагнуть ознайомлюватися з відомими центрами культури.

Свої особливості має проведення вільного часу в літній і зимовий час. Приміром, на змагання з одних видів спорту можна їздити в будь-який час, а з інших – лише в літні або зимові місяці. Так само відпочинок на лоні природи стосується переважно літнього часу, коли можна приймати сонячні ванни чи засмагати. Деякі подорожі стосуються історичних дат. Йдеться про поїздки до місця бою українських студентів і гімназистів з московсько-більшовицькими нападниками під Крутами (остання неділя січня), бою Українських січових стрільців з московсько-царськими військами на горі Маківці в Карпатах (кінець квітня – початок травня), похід українських патріотів на гору Говерлу (до річниці проголошення незалежності України тощо), відвідини поля Берестецької битви (середина червня) тощо.

Як туристи люди використовують різні види транспорту. За давніх часів люди нерідко ходили пішки. Таке паломництво змальоване в художніх творах Тараса Шевченка, зокрема в поемі «Наймичка».

Згодом популярним стало пересування велосипедами, а також мотоциклами. Тепер туристи їздять поїздами, автобусами, пароплавами, літають на реактивних літаках.

У ХХ столітті змінилися цілі туризму. Люди беруть участь у різних заходах, що стосуються їхньої фахової діяльності, їздять на різні політичні, наукові чи інші з'їз-

ди, конференції, симпозіуми тощо, чого не було в попередні сторіччя. Попри неоднакову мету поїздок їхніх учасників доцільно віднести до туристів.

Під час аналізу туристичної діяльності доконечно висувати поняттєвий апарат.

Вихідним поняттям у туризмології доцільно назвати **подорож**, під якою розуміють переміщення людей пішки або певним видом (видами) транспорту в місце, віддалене від місця постійного проживання, залежно від часу і простору. Як широке поняття подорож має певну мету або не має її. Переміщення стосується осіб чи груп людей або якихось видів транспорту (потягів, кораблів, літаків). Як синонім до подорожі в українській мові використовують слово **мандрівка**. Мета подорожі (мандрівки) різна: відпочинок, розваги, пізнання інших природних чи культурних умов, оздоровлення, лікування, торгівля, спорт тощо. Учасників таких подорожей (мандрівок) називають *подорожніми* або *мандрівниками* (*мандрівцями*).

Різновидом подорожі (мандрівки) є **туризм** як тимчасове переміщення з певною метою (відпочинком, задоволенням, пізнанням, фаховим зацікавленням тощо), що не передбачає виконання трудових обов'язків. Потрібно зауважити, що переміщення можуть бути пов'язані з певним способом життя. До таких належать кочовики. Серед них називають циганів (ромів), бедуїнів, белуджів та інших. Приміром, кочовики випасають стада чи табуни худоби, пересуваються навіть через державні кордони. Не вважаються туризмом переміщення, пов'язані з пошуком роботи. Як знаємо, групи наших громадян можуть їздити в інші регіони держави чи закордонні країни на літньо-осінній період для збирання ягід, фруктів, овочів тощо.

У дослідницькій літературі визначено відмінності туризму від подорожей (мандрівок). Серед них названо таке: *короткі часові проміжки; перебування поза місцем постійного проживання; поїздка в період вільного часу; визначена мета туризму; психічне наснаження й духов-*

не збагачення. Серед таких відмінностей називають економічний чинник: з одного боку, туризм спонукає створювати певну інфраструктуру, забезпечує людей працею, а з іншого – сприяє надходженню чужоземної валюти, в чому зацікавлена держава.

Залежно від категорій у туризмі виділяють певні види. За географічно-політичним критерієм розрізняють **внутрішній (національний)** і **міжнародний** види туризму. **Внутрішній (національний) туризм** означає тимчасову поїздку громадянина держави в її межах. Турист відлучається з місця постійного проживання для відпочинку, спортивних тренувань, лікування, на наукові, культурні, освітні заходи тощо. Порівняно з внутрішнім **міжнародний туризм** поділяється на *в'їзний* і *виїзний* види. У першому випадку йдеться про в'їзд на територію держави громадянина іншої держави. Виїзний туризм пов'язаний з тимчасовим виїздом за кордон своєї держави.

Коли йдеться про спосіб організації, то розрізняють **плановий** і **самодіяльний** види туризму. **Плановий туризм** організують відповідні державні органи на основі чинного законодавства чи правових актів іншого рівня. Такий туризм може передбачати одночасний обмін туристичними групами різних країн. Масовість такого туризму слугує поповненню державного бюджету. **Самодіяльний туризм** організують добровільні туристські об'єднання, спілки чи клуби. Окрім дотримання державних нормативних актів, такі структури розробляють спеціальні правила для туристів відповідно до поставленої мети.

Може виділятися також **соціальний туризм** для певних категорій громадян (працівників установ, ветеранів праці й війни, школярів, студентів, пенсіонерів, інвалідів та інших). Оплачуються такі поїздки за рахунок державних чи недержавних фондів і добровільних організацій. На наш погляд, виділяти такий вид туризму не доцільно, адже йдеться про різновид державного або недержавного туризму.

Всебічне вивчення феномену туризму належить до різних наукових сфер, що вимагає уточнення самого поняття **турист**. Розширення туристичної діяльності привернуло увагу таких міжнародних організацій, як доволена Ліга Націй, а тепер – Організація Об'єднаних Націй. У 1937 році Ліга Націй дала визначення «міжнародного туризму». У повоєнний час Міжнародна спілка офіційних туристських організацій (МСОТО) уточнила поняття «турист» і споріднені з ним («екскурсант», «транзитний мандрівник»). Поняття «екскурсант» походить від поняття «екскурсія» (від латин. *excursio* – поїздка), що означає групове відвідування визначних місць переважно з освітньою метою. До нього дотичні поняття «відвідувач», «глядач», «оглядач», позаяк екскурсія стосується також відвідування музеїв. Під «транзитним мандрівником» розуміють такого, якому доводиться переходити проміжні пункти. Треба зазначити, що латинське слово «*transitus*» перекладається як «перехід» чи «проходження».

Важливе значення мають **туристичні служби**, що поділяються на *державні* й *недержавні*. На регіональному рівні питання туризму – це сфера діяльності спеціальних структур, створених місцевими органами влади чи управління, які зацікавлені у фінансових надходженнях до бюджету від туристичної діяльності. Недержавні туристські служби зацікавлені в прибутках від наданих послуг.

До суб'єктів туризму належить також **гостинна сторона**, цебто вітчизняна чи закордонна служба, що приймає туристів. У розвитку туризму зацікавлені не лише спеціальні служби, а й місцеве населення, що працює у сфері туризму чи обслуговуванні туризму. Проте такі аморфні групи не можна вважати суб'єктами туризму.

Особлива роль у туристській діяльності належить **рекреації** (від латин. *recreation* – відновлення), як діяльності для відновлення фізичних і духовних сил людини під час тимчасового відлучення від основної роботи з метою подорожування. Ідеться про рекреацію у вузькому значенні слова, бо в дослідницькій літературі рек-

реакцію розуміють у широкому значенні, цебто як відновлення сил поза основною роботою незалежно від часового й просторового чинника.

На цій підставі **туризм можна трактувати як форму діяльності, пов'язану з цілеспрямованою мандрівкою у період тимчасового відлучення від основної роботи.** Отож, інші відлучення за місце постійного проживання до туризму не належать.

2. Подорожі в філософському осмисленні античної доби та Середньовіччя

Як зазначалося, подорож як феномен властивий людині вже в давні часи. Щоправда, тоді проявилися чималі перешкоди для подорожей. По-перше, давні осередки цивілізації були замкнені й відокремлені, що не сприяло подорожам. По-друге, постійні військові сутички та війни також були на перешкоді мандрівкам. По-третє, потрібно брати до уваги нерозвиненість шляхів сполучення. По-четверте, незахищеність мандрівника від природних та інших небезпек також не сприяла туризму.

Втім у різних регіонах подорожі мали свої особливості. Спочатку вони не були розвинені в Давньому Китаї, Індії, Єгипті, Месопотамії. Інше ставлення до подорожей проявилось в епоху античності. Елліни мандрували в пошуках найсприятливіших місць поселення. Як відомо, на півдні України існувала еллінська держава Ольвія. Окрім того, мешканці Еллади мандрували до різних країн (Єгипту, Карфагену, країн Середземномор'я тощо). Знайомлячись з місцевим населенням, вони порівнювали його життя зі своїм, що, до речі, осмислено в грецькій міфології. Яскравим доказом цього є подорожі Геракла, з якими пов'язані його містичні подвиги. У поемі Гомера «Одіссея» змальовано подорож головного героя. Поема знайомить з невідомими землями, одні з яких реальні, а інші – фантастичні. Дослідники звертають увагу на проблеми, що стосуються етики

власним мандрівників з місцевими жителями. Останні не мають прав кривдити мандрівників, а, навпаки, повинні ставитися до них гостинно, як цього вимагає цивілізація. Лише нецивілізоване населення не визнає законів. Такими істотами в поемі виступають циклопи як люті велетні.

Уже тоді можна говорити про так зване «наукове паломництво», бо античних мислителів не можливо уявити без подорожей, про що пише Діоген Лаерцій. Як історик філософії, він наголошує, що весь рід людський походить від еллінів, тому не варто приписувати їхнє відкриття варварам. У його праці єгиптянам приписане переконання про кулястість світу. Славний законодавець і поет Солон плавав до Єгипту, на Кіпр, до царя Креза, а після переїзду до Килікії заснував місто Соли.

Як мандрівник відомий «батько історії» Геродот, який народився між 490 і 480 роками до Р. Хр. в місті Галікарнасі. Вважається, що він подорожував приблизно між 455 і 445 роками до Р. Хр. Проте мета його подорожей не встановлена. Найімовірніше, він подорожував морськими шляхами, але й суходолом. Дослідники зазначають, що Геродот відвідав Малу Азію, побував у Вавилонії, Персії, Єгипті, Лівії, Італії. Водночас дослідники висловлюють сумніви про його відвідини Північного Причорномор'я на тій підставі, що ті місця описані загально й відомості про них могли бути почерпнуті від інших мандрівників чи з якихось літературних джерел.

Історія Геродота відтворена в дев'ятох книгах. Намагаючись пояснити причини взаємопоборювання грецьких держав і Персії, історик розповідає й описує не лише ці дві країни, європейську й азізьку, але й життя інших тодішніх держав. Приміром, у другій і третій книгах («Евперта» і «Талія») приділено особливу увагу походу Камбіса, спадкоємця Кіра, до Єгипту й іншим воєнним походам. У четвертій книзі «Мельпомена» описано географію Азії та Європи, розповідається про скитів та інші народи, які жили на наших землях. Зацікавлюють розповіді про завоювання персів, інші походи,

морські бої, повернення Ксеркса в другій частині історичної праці.

Попри деякі неточності історія Геродота дає цінний матеріал для істориків, археологів, етнологів, географів, краєзнавців.

Хронологічно перша в історії Еллади філософська школа виникла в Мілеті, що в Малій Азії, а її засновником був мудрець Фалес, який безпосередньо пов'язаний з близькосхідною культурою. Біографи сходяться на тому, що свої наукові знання він здобував у Вавилонії, Фінікії та Єгипті. Аристотель характеризував його як першого філософа. Водночас Фалес відомий як астроном і математик. Його праці «Карта Землі» і «Глобус» безпосередньо стосуються філософії туризму.

Приблизно тридцять чотири роки майбутній математик і філософ Піфагор навчався в Єгипті, Вавилонії, а також, за деякими відомостями, в Індії. На батьківщині він створив Піфагорійську спілку й разом зі своїми учнями дотримувався особливого способу життя, про що відомо з пізнішої інформації.

З античних філософів цікаві відомості дійшли про Сократа. Його ставлення до подорожей зазнало чималої еволюції. За молодих літ майбутній філософ брав участь у воєнних походах (пішших і морських), їздив на острів Самос, побував у Дельфах і на Істмі, а згодом – не покидав рідних місць, чим відрізнявся від більшості афінських філософів.

Інші філософи брали участь у різних походах. Приміром, Демокрит побував у Єгипті, Вавилонії, Індії, а можливо, в Ефіопії, мандрував на батьківщині. Як мандрівник прославився Протагор. Учень Сократа Платон вів свій рід від Солона. Він тричі брав участь у походах. Після вимушеної смерті свого вчителя Платон упродовж 10 років мандрував по світу, бо не міг пережити тяжкої втрати. За цей час він відвідав Вавилон, Ассирію, побував у Північній Африці, а також на півдні Італії, названої тоді Великою Грецією, в Єгипті, Фінікії та Юдеї, хоч не всі дослідники дотримуються такого погляду. Його юний супутник Евдокс у майбутньому

став видатним географом та астрономом. Подорожі дали змогу спостерігати життя різних народів, їхню релігію й закони. Зрештою, Платон дійшов беззастережного висновку про хиби побаченого правління й доконечність створити вчення про ідеальну державу.

В «Академії» Платона навчався уродженець поліса Стагири Аристотель, майбутній великий філософ, який поставився критично до вчення свого учителя, а після його смерті подався в мандри. Спочатку Стагирит перебував у малоазійській Греції, відтак на запрошення Філіппа II переїхав до македонської столиці Пелли, щоб навчати майбутнього завойовника Александра. З Македонії Аристотель повернувся в Стагиру, звідки переїхав до Афін, де відкрив філософську школу «Лікей», поблизу храму Аполлона Лікейського («вовчого»). Звинувачений у неповазі до давньогрецьких божеств, Аристотель перебрався на острів Евбея, де незабаром помер.

У поході, який очолив Александр, брав участь скептик Піррон. Майбутній філософ побував навіть в Індії, де ознайомився зі способом життя тамтешніх аскетів і сектантів. Їхнє життя підштовхнуло його на створення власної етики. Мету філософії він вбачав у прагненні до щастя. Наснажений такими враженнями, він віддав перевагу постійному проживанню в рідній Еліді. На противагу йому інший мислитель Ксенофан любив мандрувати містами Еллади. Лише наприкінці життя поселився в місті Елеї, згодом відомому центрі філософів-елеатів.

Засновник нового філософського вчення Епікур як учитель філософії побував у різних містах (Колофоні, Мителені, Лампсаці), аж доки не перебрався до Афін, де заснував свою філософську школу в саду. На її воротах було написано запрошення з пропозицією надати задоволення. Головним центром епікуризму в Італії був Неаполь, куди переїхав епікуреєць Філодем (110–39 рр. до Р. Хр.).

Серед філософів Давнього Риму треба насамперед згадати Люція Аннея Сенеку, який народився в Іспанії, а потім переїхав до Рима. Великий вплив на розширен-

ня його знань мала подорож до Єгипту, де він перебував понад десять років. Своє враження від далекої країни мудрості Сенека описав у праці «Про країну та обряди єгиптян», яка, на жаль, не збереглася. Повернувшись до Рима, філософ віддав перевагу державній діяльності і посідав високі посади. Через деякий час Сенека опинився на Корсиці. Причиною вигнання могли бути інтриги при імператорському дворі. Відірваний від рідної землі, Сенека не лише повертається до стоїчної філософії, а й проявляє потяг до дослідження природи краю, астрономічних явищ, місцевого фольклору, побуту населення. Як наслідок з'являються «Розради» до матері і згодом «Сім книг з питань вивчення природи». Урятувавшись, він знову прибуває до Рима, де посідає найвищу державну посаду всевладного консула. З часом намагається відійти від державної служби і присвятити час філософським роздумам, письменницькій праці й науковим дослідженням.

Як філософ, оратор, правник прославився Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до Р. Хр.). Для навчання він їздив до Афін і Рима, а ще побував як проконсул у Килікії (у Малій Азії) і відбував заслання. Він був протилежністю Сенеки в тому, що не проявляв жодної схильності до незаконного збагачення за чужий кошт.

У гебрейському середовищі прославився мислитель Філон з Александрії, де була бібліотека різних рукописів. Від імені тамтешньої гебрейської громади він побував у Римі, щоб зустрітися з імператором Калігулою. Ознайомлення з грецькою філософією дало змогу на її основі проаналізувати юдаїзм.

Цікаве життя останнього великого античного мислителя Плотина, який створив оригінальне ідеалістичне вчення. Філософ народився в Єгипті, освіту здобув в Александрії, брав участь у поході римського війська проти персів, повернувся з цього невдалого походу до Антіохії, а відтак поселився в Римі.

Неоплатонік Ямвліх, засновник *сирійської* школи цієї філософської течії, народився в Сирії, але для нав-

чання здійснив подорож до Рима. Відтак він повернувся на батьківщину. У своїй школі філософ надавав неоплатонізму характеру практичної містики.

Серед античних мислителів останнього часу найбільше відомий як мандрівник Посідоній. Зацікавившись дослідженням морських припливів, філософ здійснив подорожі до Іспанії та Африки.

Хоч Середньовіччя нерідко трактують як епоху замкнутості, таку характеристику не можна сприймати беззастережно. Попри те, що панівне сільське господарство прив'язувало людину до землі й не стимулювало подорожей, потрібно зважати на особливості цього часу, внутрішні й зовнішні чинники. По-перше, люди змушені були шукати нові землі, бо використовувані ними скоро виснажувалися. По-друге, на той час припадає Велике переселення народів. По-третє, не варто забувати особливостей поширення світових релігій християнства й ісламу. По-четверте, пов'язане з різними війнами Середньовіччя змушувало людей шукати захисту від войовничих народів.

Як відомо, Ісус Христос проповідував Слово Боже, мандруючи по землі Палестини. Уже після смерті Спасителя апостоли подорожували різними країнами, проповідуючи нову релігію. Найбільше відомі подорожі святого апостола Павла, який написав низку послань. Літопис описує подорож нашими землями святого апостола Андрія. На наших землях відбував заслання святий Климент, четвертий Папа Римський.

Серед християнських мислителів особливо прославився святий Августин Аврелій, який народився на півночі Африки. Батько бачив у мріях свого сина оратором, тому майбутній теолог навчався три роки в Карфагені. Переїхавши до Рима, Августин незабаром розчаровується в тамтешніх студентах й опиняється в Мілані, де знайомиться з єпископом Амвросієм і приймає хрещення. Через рік він повертається до рідної Африки, слугує як священник, а потім до самої смерті – єпископом у місті Гіппоні. Як церковний діяч, Августин висловив думку,

що сприймається як заперечення подорожей: «Не виходи в світ, а повертайся до самого себе: всередині людини перебуває правда». Висловлюється думка, що на основі його праці «Про Град Божий» виник задум створення Священної Римської імперії. Про життя й подвижницьку діяльність святого Августина писав наш видатний церковний діяч Йосиф Сліпий.

Середньовічні подорожі мали свої особливості. Як знаємо, характерними суб'єктами подорожей того часу були лицарі і монахи. Життя лицаря минало в походах, що давало змогу знайомитися з новими краями, вивчати їхню природу і звичаї населення. Поряд з монашеством було паломництво до святих місць. Такі подорожі властиві не лише християнам, а й мусульманам.

Проте для середньовічних подорожей були значні перешкоди. Насамперед треба наголосити на нерозвиненості транспорту й поганих дорогах. Окрім цього, мандрівників на дорогах нерідко очікували розбійники. Позаяк основними суб'єктами подорожей були святі, а не вчені й мудреці, як за античних часів, створювалися умови для спекуляцій деяких нечесних людей. Подібні зловживання, щоправда, вже пізнішого часу, описав Іван Нечуй-Левицький в оповіданні «Афонський проїдсвіт».

3. Нове ставлення до подорожей в період Ренесансу

Відродження (або **Ренесанс**) посідає особливе місце в культурному та ідейному розвитку не тільки народів Західної та Центральної Європи. Його початок датують по-різному. Нерідко започатковують його падінням Константинополя в 1453 році. Інші дослідники заявляють, що Відродження проявилось на межі XIII–XIV століть насамперед в Італії, тому його називають італійським явищем. Проте в такому разі доцільно говорити про **Проторенесанс**, пов'язаний з іменами геніального поета Аліг'єрі Данте (1265–1321), видатного художника Джотто ді Бон-

доне (1266/1267–1337) та іншими. У поемі А. Данте «Божественна комедія» художньо змальовано уявну подорож пеклом, чистилищем і раєм. Художник Джотто як новатор у мистецтві відійшов від панівних візантійських принципів, ступив крок до реалізму. Згодом Відродження проявилось в різних європейських країнах, що, з одного боку, засвідчило його розмах, а з іншого – дало змогу говорити про періоди цієї епохи, бо йдеться про кінець XV–XVI століття.

Якщо порівнювати із Середньовіччям, в епоху Відродження глорифікують саму людину, яка втілює можливість генія, творця культури, не заперечуючи при тому сили Творця Небесного. Часто епоху Відродження характеризують як епоху титанів, що вирізняються багатогранністю талантів, силою розуму, твердістю характерів, злетом думки, нестримною пристрастю. Серед них називають великих письменників, художників, церковних діячів, які незалежно від основної сфери праці були мислителями високого рівня. Цю епоху, окрім згаданих, репрезентують постаті великих італійців: художника **Леонардо да Вінчі** (1452–1519), поета **Франческо Петрарки** (1304–1374), прозаїка **Джованні Бокаччо** (1313–1375), політичного філософа і письменника **Ніколло Макіавеллі** (1469–1527). Сюди належать європейський мислитель **Еразм Роттердамський** (1466–1536), німецький філософ **Нікола Кузанський** (1401–1464), творець утопічного роману англієць **Томас Мор** (1478–1535), церковний реформатор німець **Мартін Лютер** (1483–1546) та інші.

Мислителі того часу висловлювали цікаві думки про подорож, які не втратили своєї актуальності. Філософ, математик, фізик **Блез Паскаль** (1623–1662) наголосив, що подорожі урізноманітнюють життя, рятують від втоми і нудьги. Інакше кажучи, вони розширюють обрії людської свободи. У юності філософ був змушений їхати до Парижа, де зустрівся з Рене Декартом. Чимало думок Паскаля нав'яні читанням праць відомого філософа, політика та юриста **Мішеля Монтеня** (1533–1592). Уже шестирічним хлопець їде на навчання в Бордо. За-

лишивши державну службу, Монтень подорожує Європою, відвідує Німеччину, Швейцарію, Італію. Однак подорож була перервана, позаяк Монтеня заочно обрали мером міста Бордо. Згодом він відвідав Париж та інші міста. Мандрівні записи Монтеня написані його секретарем або самим автором у формі щоденника французькою чи італійською мовами, стосуються звичаїв, способу життя, поведінки у відвіданих країнах. Незадовго до смерті мислитель підготував «Щоденник подорожі до Італії». Деякі його спогади про подорожі передає славетна книга «Досвіди». Сам мислитель зазначав, що в подорож він завше вирушає, прихопивши зі собою потрібні книги.

Нова культура, яка виникла в епоху Відродження, названа **гуманізмом**, бо вона поставила в центр людину, що означало повернення до античних традицій. Звідси – нове ставлення до подорожей, для яких тепер на перше місце вийшла людина, що проживає в інших умовах, її звичаї, уподобання. Відмовляючись від середньовічної схоластики, представники Відродження намагалися вийти поза межі зашореності, протиставили такому підходу вільний виклад філософської проблематики в формі трактатів, есеїв, діалогів, послань тощо. Інакше кажучи, як філософи за покликанням, вони прагнули високої творчості, поетично забарвленого й витонченого стилістично викладу ідей.

Доцільно зауважити, що ренесансний гуманізм проголошував своєрідний культ людини, бо йшлося не про внутрішню (духовну) людину, а про людину як природну істоту. Водночас гуманісти не лише відроджували античну традицію: об'єктивно вони сприяли підживленню деяких дохристиянських міфологічних уявлень, культів тощо. Як трагедію треба назвати ще одну крайність, яка вела до розмитості меж добра і зла з відповідними наслідками, зокрема розгулом аморальності, підступності, жорстокості, авантюризму. Така поведінка проявилася у ставленні до поневолених народів, насамперед після відкриття Америки в 1492 році, коли

Христофор Колумб встановив на невідомих йому землях іспанський прапор. Поведінку європейських завойовників на новому континенті описано в художній літературі, відтворено засобами мистецтва.

Неоднозначне ставлення до відомого діяча епохи Відродження Н. Макіавеллі. Його праця «Державець» («Володар») сприймається як апологія грубої сили й підступної хитрості. Проте потрібно зважати на конкретні умови написання цієї праці, адже тоді не було єдиної Італії, давалася взнаки територіальна роз'єднаність і поневоленість чужими державами. При такому підході не варто трактувати аналіз реального становища як його апологію. Ще Гегель зазначав, що до праці Макіавеллі треба підходити історично, бо автор «Володаря» висловлював не свої справжні погляди, а створив сатиру на потреби тодішньої дійсності. У його праці – не проповідь аморальності, лише його констатація. Якщо володар поводитиметься чесно серед інших володарів з протилежними якостями, він неодмінно стане їхньою жертвою. Отже, Макіавеллі виокремлював науку про політику як самостійну галузь. У його праці підсумовано історичний досвід, що має інтерес також для туриста, який цікавиться вивченням минулого народу.

Деякі дослідники зазначають, що Макіавеллі обґрунтував *новий гуманізм*, або *неогуманізм*. Якщо гуманісти пов'язували визволення людини через її індивідуальне вдосконалення, то італійський мислитель узалежнив свій гуманізм із створенням єдиної національної держави, що передбачає всебічне суспільне оновлення на основі колективної національної волі.

Зразком людини тієї епохи можна вважати згаданого Еразма Роттердамського, автора славетного твору «Похвала глупоті». Як відомо, мислитель народився в Роттердамі, але прожив там лише чотири роки і більше туди не повертався, постійної домівки не мав, любив переїжджати з одного міста в інше. Навчався Еразм у різних містах, де панували різні впливи. У Паризькому університеті, де навчався юнак, домінувала схоластика,

але відчувався вплив гуманізму. Згодом він здобував освіту в Льовені й Базелі, а також в Англії. Упродовж певного часу викладав у Кембриджі. Перебуваючи в Англії, познайомився з тамтешніми видатними мислителями, серед яких був автор роману «Утопія» Томас Мор. Саме йому Еразм присвятив свою книгу «Похвала глупоті». У книзі «Виховання християнського принца» він дискутує з поглядами Макіавеллі в праці «Державець», наголошує, що підлеглі мають любити володаря, а не боятися. Його твори відкривали дорогу для європейського гуманізму в епоху Відродження. Попри критику церковних порядків і добрі взаємини з Лютером Еразм Роттердамський залишався вірним католиком. Його останні слова перед смертю були: «Боже милостивий».

Цікавий, з погляду туризмології, згаданий роман Томаса Мора «Утопія». Герой роману розповідає про перебування на невідомому острові, назва якого перекладається з грецької мови як «місце, якого нема». На тому острові панує абсолютна рівність, яка згодом стала примарним ідеалом для комуністів. Від його назви пішла ціла течія утопічного комунізму. Водночас треба зазначити, що католицька Церква визнала Томаса Мора святим, бо він не підкорився несправедливому вибору короля навіть перед вироком смерті. Отож, у романі «Утопія» розповідається про умовне перебування літературного героя на нереальному острові.

Варто наголосити, що від того часу в дослідницькій літературі не розв'язано питання про взаємозв'язок гуманізму й Відродження: одні ототожнюють їх, інші – дають пальму першості гуманізму перед Відродженням, а ще інші зазначають, що Відродження набагато ширше від гуманізму. Однак треба зазначити, що гуманізм виходить далеко поза межі Відродження, бо властивий епосі Нового часу аж до наших днів.

Гуманізм передбачав нове виховання людини, яке до цього часу мало лише релігійно-моралістичні цілі. У цих умовах змінилося ставлення до культури, насам-

перед до народної культури, що залишалася поза увагою в минулі епохи.

У центрі французького Ренесансу прийнято вважати письменника **Франсуа Рабле** (1493/1494–1553). Будучи монахом, він не міг сидіти на одному місці. За три роки він відвідав різні університетські міста (Париж, Пуатьє, Тулузу, Бордо, Бурж, Орлеан), аж нарешті став студентом медицини в університеті Монпельє. Як бакалавр Рабле читав лекції з медицини для студентів, а потім працював лікарем у міській лікарні в Ліоні. Подночас він пише роман про Гаргантюа, прославившись як великий письменник. Тричі відвідує Італію, де потрапляє на аудієнцію до Папи Павла III. Відтак працює лікарем у різних містах Франції та Італії. Наприкінці життя виконує обов'язки кюре в Медоні під Парижем.

Другим періодом Відродження була **Реформація**, започаткована в XVI столітті. Вона ґрунтувалася на протестантизмі, що передбачав як *внутрішні*, так і *зовнішні* зміни в церковному житті. До *внутрішніх* змін треба віднести твердження про те, що людина забезпечує своє спасіння не добрими справами, а вірою. Протестанти визначали єдиним джерелом віровчення Святе Письмо, заперечуючи церковне передання, набутий церковний досвід, зокрема повчання отців Церкви і святих, вчення теологів, ухвали Всесвітніх Соборів тощо. *Зовнішні* зміни відразу впадають у вічі. Насамперед йдеться про самі будівлі, де проводяться збори вірян. Протилежність храмам католицьким чи православним відчутна кожному. Окрім того, треба мати на увазі, що протестанти не визнають ікон, які в ліпшому разі трактуються лише як ілюстрації до Святого Письма, заперечують культ святих, мощей богоугодників, не дотримуються постів. У них відсутні церковна ієрархія й чернецтво. З церковних таїнств визнають лише хрещення (у зрілому віці) і причастя, хоч воно відрізняється від тих, які були прийняті церковниками раніше.

Реформація розпочалася серед німецької людності. Простота релігійної практики захоплювала людей. Важливе значення мала практика перекладу Святого Письма рідною мовою. Згодом Реформація заявила про себе в Швейцарії. Нині особливого поширення набуло **лютеранство**. Його засновник **Мартін Лютер** (1483–1546), який 1517 року прибив на дверях Віттенберзького собору свої 95 тез із критикою католицизму. Переклад Біблії німецькою мовою дав змогу утвердити єдину літературну мову, що сприяло порозумінню між частинами населення, яке розмовляло різними діалектами. Нині лютеранство поширене у ФРН, країнах Скандинавії (Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії), США.

У Швейцарії виник **кальвінізм**, який спирається на тезу про *передпризначення* для спасіння незалежно від добрих вчинків. Засновник цієї реформаторської течії **Жан Кальвін** (1509–1564) наголошував, що після гріхопадіння людина як слабка істота може сподіватися лише на благодать Божу. Кальвіністи поєднують непохитність у справах віри із життєвою скромністю, доведеною до аскетизму, працьовитістю, енергійністю, активністю. Моральність людини не суперечить її збагаченню, набутому чесною працею. Як наслідок сформувалася своєрідна протестантська етика, обґрунтована пізніше відомим німецьким соціологом Максом Вебером. Послідовники кальвінізму проживають у багатьох країнах Європи й Америки (Швейцарії, Нідерландах, Англії, Шотландії, ФРН, США, Канаді) та Австралії.

Від 1534 року бере початок **англіканство**, яке, крім Англії, поширене в сусідній Шотландії, США, Канаді, Новій Зеландії та низці інших країн, що колись залежали від Англії. Попри приналежність до протестантизму англіканство зберігає деякі особливості, успадковані від католицизму.

Готуючись до поїздок у ті чи інші країни, майбутній турист має ознайомитися з релігійною ситуацією в ній, що дає змогу визначити свою поведінку та конкретні завдання.

4. Переоцінка ставлення до подорожей у Новий час

Початок Нового часу датують XVII століттям, коли мандріи набувають організованості й спрямовуються на здобуття освіти чи її вдосконалення. На той час припадає виникнення європейської класичної філософії. У таких умовах революції в європейських країнах (Англії, Нідерландах, Франції) отримали ґрунтовну теоретичну базу, що випливала з критичної зумовленості класичної філософії.

Спираючись на здобутки природознавства, філософія не тільки сприяла перетворенню природи, а й спрямовувалася на історичний прогрес, прогресивний розвиток суспільства. Із цим пов'язана особлива увага до проблем пізнання (логіки, епістемології, методології) як основи філософської проблематики.

Філософія Нового часу виступала як спадкоємиця здобутків мислителів минулих епох. Її основними теоретичними джерелами були антична філософія і християнське віровчення. Якщо антична філософія дала змогу сформуванню принципів раціоналізму, то християнське віровчення орієнтувало на систему абсолютних цінностей і нових ідеалів людини. Звісно, не варто недооцінювати також впливу ренесансного ідеалу людини як творця, активного діяча, сильної особистості, що виділялася серед маси не лише оригінальним способом мислення, а й поведінкою.

На засадах філософії Нового часу сформувалася ідея оволодіння людиною природного довкілля й суспільства, що, безумовно, вимагало теоретичного обґрунтування. Треба зважити, що сфера впливу людини значно розширилася, адже європейська людина опановувала нові континенти, невідомі попереднім поколінням.

Здійснений в астрономії перехід від геоцентричної до геліоцентричної системи осмислювався й переосмис-

лювався. На основі відкриття М. Коперника і ньютонівської механіки наука творила нову модель Всесвіту, а філософія – новий образ людини й панування її над природою.

Образ людини Нового часу створив англійський письменник **Даніель Дефо** (1660/1661–1731) у романі «Робінзон Крузо», який приніс його авторові світову славу. Письменник спирався на європейську традицію в галузі романістики, що культивувала жанр подорожей, зокрема на геніальний твір Сервантеса «Дон Кіхот». Цікаво, що поштовою до написання роману Дефо послужила не вигадка, а справжня історія. Прообразом Робінзона Крузо став моряк Александр Селькірка, що пробув на необжитому острові майже чотири роки. Роман Дефо ошелешив читацьку публіку.

Щоб зацікавити читачів, Дефо видав свій роман як начебто справжні мемуари. Віртуальна достовірність забезпечувалася тим, що розповідь ведеться від імені головного героя, тому правдивість подій не може піддаватися жодному сумніву. Хоч роман сприймається насамперед як пригодницький, він має в собі прихований соціально-філософський зміст. Опинившись на необжитому острові, Робінзон Крузо переживає етапи розвитку всього людства. На лоні природи він змушений випробувати себе в мисливстві й риболовстві, скотарстві та хліборобстві. Наприкінці свого перебування він стає рабовласником, підкоривши собі чорношкірого раба П'ятницю. Закінчується роман тим, що острів проголошується англійською колонією.

Навіть у незвичних умовах англієць проявляє кмітливність, не втрачає віри в Бога, виступає як справжній менеджер і бізнесмен. Періодично Робінзон не тільки підводить підсумки своєї праці за певний період, а й планує на перспективу. Інакше кажучи, в ньому відчутна підприємницька жилка.

У філософії Нового часу сформувалися два напрями: *емпіризм* і *раціоналізм*. Однак слід зауважити, що

сут раціоналізм вживається у вузькому значенні, хоч трактують його значно ширше.

Першим представником *емпіризму* був англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561–1626). Спочатку він навчався в Кембриджі, відтак у Парижі. Під час навчання Бекон ознайомлюється безпосередньо з політичним і релігійним становищем у різних країнах (Німеччині, Польщі, Данії, Швеції, Італії). На матеріалах подорожей написано його «Про подорожі», в якому автор не тільки порушує різні моральні й політичні питання, а й питання наукові. Мандрівників майбутній філософ називає «спостерігачами планети». Як вчений Бекон став відомим після появи друком праці «Досвіди й настанови», які видавав тричі, додаючи нові матеріали. У цій праці він радить діяти на досвіді спостереження за життям людей і лише тоді навчати інших, а не керуватися вигаданими моральними принципами. У палаті громад Бекон прославився як блискучий оратор. Незабаром він отримує високі титули й державні посади, підноситься аж до лорда-канцлера, але був звинувачений у хабарництві й засуджений, хоч відразу звільнений з ув'язнення. Його основна філософська праця «Новий Органон» вийшла 1620 року. Бекону належить афоризм «Знання – сила».

Думки філософа про різні аспекти подорожей мають чимало цінність. Він зазначає, що подорожі дають змогу в юному віці доповнити освіту, а людині зрілого віку набути нового досвіду. Зацікавлення мандрівника Бекон визначає на основі своєї праці як державного діяча. Він радить відвідати політичні, юридичні й економічні установи, релігійні, культурні та наукові заходи. Серед останніх звертає увагу на різні диспути і лекції, бібліотеки й коледжі. Такі відвідини пронизує ідея пізнання, для чого треба збирати відомості про населення різних країн, знайомитися і встановлювати відносини з жителями різних країн, а відтак налагодити листування. Щоб подорож була вдала, філософ дає чіткі настанови для мандрівників: вивчення мови іншої країни, придбання відповідної мапи і книжки про певну краї-

ну, ретельне ведення щоденних записів, динамічна зміна місць, навіть населених пунктів.

Як опонент Бекона у філософії виступає засновник раціоналістичної європейської традиції, французький філософ **Рене Декарт (Картезії)** (1596–1650), відомий також як математик, фізик і фізіолог. Майже десять років Декарт навчається в колегії Ля Флеш, а закінчивши її, переїжджає до Парижа, стає волонтером армії, хоч не проявляє особливої прихильності до військової служби. Однак уже через два роки він вступає в армію герцога Баварського, з якою побував у південній Чехії та Угорщині. Після військової служби повертається до Парижа. Незабаром через Швейцарію їде до Рима. Потім вирішує остаточно поселитися в Голландії, де проживає два десятиліття. Проте незадовго до смерті рятується від переслідувань протестантських теологів і переїжджає до Швеції, але простуджується і дуже скоро помирає.

Важливу роль відіграла зміна місць проживання в житті німецького філософа, математика, фізика, правника, мовознавця **Готфріда Вільгельма Лейбніца** (1646–1716). Уже в шкільні роки видатний у майбутньому вчений захопився «Енеїдою» Вергілія, майже повністю вивчивши її напам'ять. У п'ятнадцять років вступає на юридичний факультет Лейпцизького університету, хоч один семестр навчався в Єні. Докторську дисертацію Лейбніц захистив в Альторфі, але університетську кар'єру розпочав у Нюрнберзі. Однак змушений був служити титулованим особам. Вчений використовував будь-яку можливість, щоб ознайомитися з різними країнами, встановити контакти з їхніми жителями. Із 1661 року він перебував на службі в майнцького курфюрста. З дипломатичною місією побував у Парижі. За створення моделі арифметичної машини був прийнятий як член Королівського наукового товариства в Лондоні. Лейбніц відвідав не тільки Лондон, а й Амстердам і Гаагу. Перейшовши на службу при дворі ганноверського герцога, мислитель побував у різних містах Пів-

денної Німеччини, зокрема в Мюнхені і Франкфурті-на-Майні, відвідав Відень, Венецію, Рим, Флоренцію, Неаполь та інші міста. Підсумком тривалої подорожі була праця «Збір постанов міжнародного права». Як джерело історії права цей кодекс не втратив актуальності, хоч було видано тільки один том з планованого тритомника. Водочас подорож дала змогу розширити наукові зв'язки. Від царського запрошення в Московію Лейбніц відмовився.

Серед мислителів того часу англійський філософ **Джордж Берклі** (1685–1753) цікавий тим, що першим з них відвідав Західну півкулю й майже три роки прожив на купленій фермі, у 70 кілометрах від Бостона. Його турбувало ставлення білих до інших етносів. Індіанці вимирали через поширення віспи і пияцтва. Ще гірше було з афроамериканцями, яких не визнавали гідними хрещення. Відкрити омріяний коледж не спромігся через брак фінансів. Берклі був змушений повернутися до Лондона, де присвятив своє життя філософським дослідженням.

Питання туризмології порушували просвітники. Чільне місце серед них посідає **Вольтер**, справжнє ім'я й прізвище якого **Франсуа-Марі Аруе** (1694–1778). У юності він здійснює нетривалу поїздку в Голландію. Згодом Вольтер відбув трирічне вигнання в Англії, де вивчав праці тамтешніх філософів. Повернувшись до Франції, поселився в Шампані, бо не наважувався переїхати до Парижа. На прохання короля Фрідріха II прибув до Берліна, але через три роки покидає Німеччину. Не погоджується мислитель переїхати до Австрії на запрошення імператриці Марії-Терезії, повертається до Франції, а незабаром поселяється у Швейцарії, недалеко від французького кордону. Перед самою смертю відвідав Париж, де його зустріли з триумфом.

Якщо Вольтер стояв на ліберальних позиціях, то радикальне крило серед французьких просвітників очолював **Жан-Жак Руссо** (1712–1778). Він народився в Женеві, але вже в шістьнадцять років проявилася його пристрасть до подорожей. Він мандрує Східною Францією, Швейцарією, Савойєю, що належала до Королів-

ства Сардинії. Упродовж року працює секретарем французького посланника у Венеції, але не витримує безтактності свого керівника. Незабаром Руссо переїжджає до Ліона, а потім до Парижа. Проте змушений втікати у Швейцарію, щоб уникнути арешту. Через якийсь час знову перебирається до Парижа з багатодітною родиною.

Французький просвітник **Шарль Луї де Монтеск'є** (1689–1755) народився на південному заході Франції, навчався в коледжі при монастирі, а відтак у Бордо поринув у вивчення юриспруденції, що дало йому змогу посісти посаду президента місцевого парламенту й отримати титул барона. Попри такі політичні успіхи Монтеск'є віддавав перевагу науковим дослідженням. Голосної слави набули його «Перські листи», в яких змальовано подорож двох персів Узбека й Рікі країнами Європи. Окрилений автор переїжджає до Парижа, де стає членом академії. Щоб написати трактат «Про дух законів», Монтеск'є об'їхав усю Європу, мав намір побувати в Туреччині, але на перешкоді була політична ситуація. Найдовше прожив у Англії. В Італії його зачаровували міста Флоренція, Неаполь, Піза, Генуя. У Римі він мав зустріч з понтифіком. Найбільше мислитель цікавиться діяльністю державних установ, ділиться думками з політичними діячами і вченими. З Англії Монтеск'є повертається на батьківщину. Його висновок про різні країни вважає дотепністю: «Німеччина створена, щоб по ній мандрувати, Італія – щоб тимчасово проживати в ній, Англія – щоб там роздумувати, Франція – щоб жити в ній».

Найвищим досягненням філософської думки Нового часу була німецька критично-трансценденталістська філософія. З погляду туризмології, її найвидатніші представники не можуть зацікавити дослідників. Приміром, засновник цієї філософії **Іммануїл Кант** (1724–1804) прожив майже все життя в місті Кенігсберзі (тепер – Калінінград). Не проявляли особливого захоплення подорожами **Йоганн Готліб Фіхте** (1762–1814), **Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг** (1775–1854), **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831). Так само під цим

оглядом треба схарактеризувати **Артура Шопенгауера** (1788–1860) і **Фрідріха Вільгельма Ніцше** (1844–1900), хоч перший з них особливо захоплювався східною філософією. Ніцше довелося часто мандрувати для лікування. У тяжких життєвих умовах під час мандрівок була створена філософська поема «Так говорив Заратустра».

Починаючи з ХІХ століття, мандрівки філософів зазнали значних змін, що зумовлено новими умовами. По-перше, бурхливий розвиток університетської освіти давав змогу вивчати філософію у своїх країнах, не виїжджаючи за кордон. По-друге, перекладацька практика давала можливість вивчати праці мислителів інших країн. По-третє, установлення на початку ХХ століття тоталітарних режимів, насамперед більшовизму в Росії та нацизму (гітлеризму) в Німеччині, змушувало мислителів покидати батьківщину. Радянське керівництво організовано вигнало найкращих філософів за кордон. З гітлерівської Німеччини втікали філософи єврейського походження або одружені з євреями. Не могли плідно працювати мислителі в різних країнах так званої «соціалістичної співдружності», бо в них була офіційно визнана лише марксистсько-ленінська філософія в сталінському варіанті.

Висновки

1. У процесі розвитку туризму його мета зазнала суттєвих змін. Коли порівнювати з попередніми століттями, наші сучасники їздять на різні політичні, наукові, освітні, культурні з'їзди, конференції, симпозіуми та інші заходи.

2. Дослідження туризму дає змогу визначити його особливості серед подорожей (мандрівок): короткі часові проміжки; перебування поза місцем постійного проживання; поїздка в період вільного часу; визначена мета поїздки; психічне наснаження, духовне збагачення, фізичний відпочинок.

3. Подорож як феномен, властивий природі людини, відомий вже в давні часи, хоч тоді на шляху мандрівок були різні перешкоди. Тема подорожей пронизує художні твори, праці з історії, філософські трактати.

4. У Середньовіччі значного поширення набуло паломництво, що пов'язано з широким утвердженням світових релігій християнства й ісламу. Тоді головними суб'єктами подорожей були войовничий лицар і смиренний монах.

5. Нове ставлення до подорожей у період Відродження зумовлено місцем у ньому культурних та ідеологічних проблем серед народів Західної і Центральної Європи.

6. У Новому часі переоцінюється ставлення до туризму, який набуває організованості й спрямовується на здобуття освіти, її поглиблення та вдосконалення. Виникають швидкісні засоби пересування. Люди мають змогу відвідувати далекі країни на різних континентах.

7. Філософи Нового часу починають узагальнювати практику мандрівок: не тільки описують враження від подорожей, а й роблять практичні висновки.

Лекція 3

Світогляд українського народу у вітчизняних і закордонних туризмознавчих дослідженнях

Передумови українського туризму слід шукати ще в Київській великокняжій державі. Княжі дружини здійснювали різні походи у Візантію та інші тодішні держави. З часу християнізації наших предків серед давньоукраїнської людності поширюється паломництво до святих місць.

Важливе значення для нашої молоді мали подорожі на навчання в європейські університети. Під впливом європейського романтизму пожвавилася зацікавленість рідним народом, його поглядом і світоглядом.

Зацікавлюються нашим народом дослідники з інших європейських країн, праці яких перевидані в наш час.

1. Початки туризму в Україні

Давньоукраїнські міста, як правило, пов'язані з річками, що тоді були основними шляхами сполучення. Найяскравішим доказом цього є столичне місто Київ, що розкинулося на правому березі великої ріки Дніпра. Як відомо з історії, по Дніпру дійшли до нашої столиці варяги. Води великої ріки давали змогу встановити зв'язки з морем, за яким лежала територія держави, відомої як Візантія. Таке географічне становище зумовило походи наших володарів на сусідні землі.

Дружини наших князів нападали не лише на заморську імперію, а й ходили на побережжя Каспійського моря. Літописи повідомляють про дипломатичні відносини київських володарів з монархами деяких європейських держав. Відомо, що княгиня Ольга посилала своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I з проханням, щоб він прислав на Русь єпископа. Особливо відзначився своїми походами легендарний князь Святослав Завойовник. Він воював зі східними й західними державами. Навіть мав намір перенести свою столицю в Переяславець на Дунаї.

Новий період мандрів наших предків пов'язаний з князем Володимиром Великим, який охрестив Русь. Християнство внесло зміни в мотиви мандрів. Відтоді в життя наших предків увійшло паломництво. Спочатку князь послав своїх послів у деякі країни, щоб вони ознайомилися з різними релігіями. Треба наголосити, що Москва тоді ще не існувала, а перша згадка про неї припадає лише на 1272 рік.

Християнізація Русі створила нові умови для взаємозв'язків нашої імперії не лише з Візантією, а й іншими християнськими державами. Наступник Володимира Великого князь Ярослав Мудрий «став одним з найсильніших володарів тодішньої Європи і стояв у близьких і союзних зносинах з різними сучасними володарями. Насамперед тісні зв'язки в'язали його зі скандинавським світом, з варязькими краями, до котрих раз-у-раз звертався він по поміч в трудних хвилях і приводив на Русь варязькі полки» (М. Грушевський). Як відомо, доньки нашого князя стали дружинами монархів і впливових людей у різних європейських державах.

Про роль християнізації в духовному житті нашого народу писав Сергій Єфремов: «Христова віра, що прийшла до нас із Візантії, принесла з собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське заснувало перші школи, взяло під свою руку освіту і стало на довгі часи мало не монополістом пись-

менства». Водночас Христова віра спричинилася до активного паломництва. Щоправда, багато писемних пам'яток того часу втрачено: далися знаки руйнівні наслідки татаро-монгольської навали.

У тодішній паломницькій літературі важливе місце посідає популярний твір про подорож Данила, названого «ігуменом Руської землі». У творі переважає агіографічний (від гр. *hagios* – святий і ...*графія*) елемент над географічним та історичним. Популярність «Життя й подорожі Данила, ігумена Руської землі» засвідчує розповсюдження багатьох копій і переробок названого твору. Описана подорож ігумена відбулася у проміжку між 1093 і 1113 роками. У творі мандрівник не приховує, як зазначає М. Грушевський, «свої національної свідомості і свого патріотизму». Приміром, він порівнює ріки в Палестині з ріками на рідній землі, а про пригоди в час подорожі згадує лише «інформативно».

Про мистецьку вартість твору можна судити, принаймні, на прикладі такого опису міста Єрусалима: «Святий город Єрусалим в дебрях, навколо нього гори кам'яні, великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши, можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім Давидів, потім трохи пішовши, видно Елеонську гору і Святая Святих, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, в верству від нього, на тій горі зсідають люди з коней і пішо входять усі, і християни кланяються святому Воскресінню. Радість буває велика всякому християнові, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізитись, побачивши землю бажану і святі місця, де Христос Бог наш задля нашого спасіння походив». З великим хвилюванням описано відвідини Гробу Господнього, а також ріку Йордан. С. Єфремов так оцінює «Життя...»: «Щирістю й простотою дихає цей твір, – через те він і вабив до себе читачів, і не диво, що «Хожденіє» було таким цікавим для багатьох поколінь і літературним зразком для пізніших мандрівників».

Про похід на половців розповідає славетна поема «Слово про похід Ігорів», створена у XII столітті. Похід Ігорів передано поетичними словами: «До Дону Ігор військо веде. Птаство на дубині пильнує біди його. Вовки грозою лякають. Орли клекотом на кості звірів звуть. Лисиці брешуть на черлені щити». У «Слові» змальовано не тільки похід князя Ігоря, а також його втечу з половецького полону.

З розпадом Київської великокняжої держави її спадкоємцем стало Галицько-Волинське князівство (потім – королівство). Свого апогею воно сягнуло за часів короля Данила Галицького, який повністю зорієнтувався на західні монархії. Згодом Галичина потрапила в залежність від Польщі, а Волинь – від Литви.

Тяжким випробуванням для нашого народу було татаро-монгольське поневолення, що намагаються заперечувати окремі історики нинішньої Росії. Як знаємо, в умовах Алтин-Орди (Золотої Орди) формувався Московський улус. Деякі з московських істориків переконують, що монгольська навала була не що інше, як боротьба майбутніх москвинів за «собираніе русских земель», а хан Батий – це літературний образ реального князя Александра Невського від слова «батя».

З кінця XV століття починається історія нашого козацтва, перша згадка про яке припадає на 1492 рік. У цей період розпочинається заселення степових земель, захищених козацтвом, що описав письменник А. Чайковський у повісті «На уходах». З козацтвом пов'язані дві сторони переміщення людей: по-перше, наше лицарство поповнюється вихідцями з різних суспільних верств, а по-друге, козаки здійснюють походи проти ординців і поляків. М. Грушевський пише: «Козаки не вдоволяються пограничною боротьбою й степовим добичництвом, а забирають все Чорномор'я своїми сухопутними походами, а далі починають і морські наїзди, попереду на сусідні городи кримські та дунайські,

а потім і на дальші – на околиці Царгороду і малоазійський берег Чорного моря».

Окрім козацьких походів, треба згадати різні подорожі. Приміром, митрополит київський Ісидор 1439 року брав участь у Флорентійському соборі, на якому була укладена унія православної й католицької Церков. На гору Афон здійснив паломництво відомий полеміст **Іван Вишенський** (прибл. 1550–1620 рр.). Наші юнаки навчалися за кордоном, інколи обиралися ректорами європейських університетів. Відомо, що учнем нашого вченого **Юрія Дрогобича** (1450–1494), який працював у європейських університетах, був польський астроном Миколай Коперник, що згодом обґрунтував геліоцентричну систему. Слід згадати також наших великих композиторів **Максима Березовського** (1745–1777) і **Дмитра Вортнянського** (1751–1825), які здобули визнання в Європі.

Крім цього, вихідці з наших земель здійснювали різні подорожі з метою вивчення рідного краю чи як паломники. Наш краєнин **Василь Григорович-Барський** (1701–1747), відомий як мандрівник, походив з київських міщан. Упродовж 24 років він мандрував Південною Європою й Близьким Сходом. Його подорожі описано в книзі «Мандрівки Василя Григоровича Барського святими місцями Сходу, 1723–1747». Мандрівник дослідив мистецькі пам'ятки, створив низку рисунків і шкідців.

Трагічним для зв'язку України з іншими європейськими державами стало московське поневолення наших земель, яке Михайло Драгоманов назвав «*пропащим часом*» для нашого народу. С. Єфремов пише: «Коли Україна з'єдналася з Московським царством, там панували ще в повній і неторканій красі обскурантні погляди на все несхоже з московськими звичками, як на еретицтво й зраду православ'я, та суто московська пиша, що чужоземців і за людей не мала, тільки за якихось істот нечистих, з якими в піст і розмовляти не годиться, щоб не поскоромитись».

Лише невелика частина нашої батьківщини перебувала поза Московією і розвивалася в європейському руслі, хоч і вважалася периферією Європи. На цій західноукраїнській території не зазнала переслідувань уніатська Церква, що підтримувала постійні зв'язки зі Святішим Престолом (Ватиканом), визнаючи його зверхність.

Серед українських мандрівників особливо прославився **Микола Миклухо-Маклай (Миклуха-Маклай)** (1846–1888), який походив з козацького роду. Як дослідник, він побував на Новій Гвінеї, півострові Малакка, островах Меланезії та Мікронезії, проживав у Сіднеї (Австралія). Його праці (їх понад 160), були опубліковані лише у двадцятому столітті. Серед них – щоденник подорожі дослідника на Нову Гвінею.

Мандрівник пояснює, чому для своїх досліджень вибрав Нову Гвінею. Річ у тому, що за три століття після її відкриття європейцями ця територія була маловідома або відомості про неї не цілком достовірні. Окрім того, такі описи стосуються лише берегів, а середина острова не досліджена, хоч він дуже цікавий не лише з погляду наявних корисних копалин, а з погляду географії, місцевих флори і фауни. М. Миклухо-Маклай не погоджується з твердженням про подібність новогвінейської фауни до австралійської: природні умови острова зовсім інші. Водночас дослідник вказує на важливе антропологічне й етнографічне значення цієї землі, бо тамтешні племена живуть ізольовано, не змішуються з іншими племенами.

Спираючись на такі засади, мандрівник поставив перед собою два завдання: по-перше, з'ясувати антропологічне відношення папуасів до інших рас, а по-друге, визначити межі розселення цієї раси, бо етнологія народів у тому регіоні доволі суперечлива. Інші питання, зокрема зоологічні й географічні, випадали зі сфери зацікавлень Миклухо-Маклая.

Як не прикро для українців, нашого мандрівника Миколу Миклухо-Маклая «приватизувала» московська наука. У цьому проявляється ще одна наша втрата після війни з азіатською Московією.

2. Мандри

українських мислителів і письменників у XIX — на початку XX століття

У мандрах минула друга частина життя нашого філософа **Григорія Сковороди** (1722–1794). Мислитель не мав свого дому, міг заночувати навіть серед степу. У побуті Сковорода був невибагливий. Із собою носив лише Святе Письмо, сопілку й окраєць переважно черстного хліба.

Святу Землю відвідав незадовго до смерті великий письменник **Микола Гоголь** (1809–1853). Після повернення він унікав розмов про подорож, посилався на те, що про Єрусалим написано багато.

Пізніші мандри наших вчених і письменників пов'язані тим, що на українських землях поширювався романтизм, представники якого проявляли особливий інтерес до народного життя. Уже перші журнали, що виходили на наших землях, зацікавилися життям української людності. Мандрівники описували краєвиди Дніпра, монастирі, місцеві промисли тощо. Відомий учений **Іомаїд Срезневський** (1812–1880) зацікавився творчістю польських і чеських романтиків. Підсумком його подорожей Харківщиною, Полтавщиною й Катеринославщиною стала п'ятитомна книга «Запорожская старина», що виходила з 1833 до 1838 року. Згодом він відвідав Київ, Чернігів, Галичину, Закарпаття, Пряшівщину, у яких вивчав місцеві діалекти.

Проте царські чиновники закрили наші журнали в Харкові. Як наслідок українські вчені і письменники змушені були друкувати свої нотатки про подорожі в

інших періодичних виданнях (російських, польських, чеських, німецьких). Такі праці, як правило, майже невідомі сучасному читачеві.

Відірваний від рідної землі великий поет **Тарас Шевченко** (1814–1861) зміг лише тричі здійснити подорож на батьківщину. Свої враження він передав у поезіях, листах, повістях, позаяк не писав дорожніх нотаток. Повернення з казахських степів емоційно передано в його «Журнали», наснаженому філософськими роздумами. На жаль, поет не зміг відвідати Галичину, що була тоді за державним кордоном, в Австрійській імперії.

Цікаві матеріали того часу стосуються подорожей у наші Карпати, бо серед мандрівників були відомі літератори й учені. Насамперед треба згадати чільного діяча «Руської трійці» **Якова Головацького** (1814–1888), який ще в студентські роки захопився мандрівками. Уже в 1832 році разом з **Іваном Вагилевичем** (1811–1866) майбутні два члени «Руської трійці» на запрошення графа Я. Тарновського подорожували до села Диків (тепер у Польщі), щоб опрацювати різні польські й українські джерела в бібліотеці господаря.

Найбільше зацікавлює мандрівка Я. Головацького влітку 1834 року. Вона пролягала зі Львова в Карпати через Миколаїв, Стрий та інші прикарпатські міста. Назад він повернувся кінно через міста Тернопілля (Чортків, Бучач, Монастириська та інші). Окрім того, Головацький здійснив ще інші подорожі. Він пішки дійшов до Кошиць, а звідти – до Пешта. Через рік так само повертався додому, вибравши шлях через Гуцульщину. У 1840 році він вибрав інший маршрут, який розпочався в Коломиї, а закінчився в північно-східній Мадярщині. Щоб вивчити рідний край, його людиність й історію, Головацький під час подорожей збирав народну творчість, насамперед пісні.

Як наукове й поетичне узагальнення мандрівок з'явилося дев'ять листів Головацького, писаних до чеського письменника і вченого Карела Владислава Запа

від назвою «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л.». Вчений залишив цікаві описи галицьких і закарпатських міст (Миколаєва, Стрия, Болехова, Коломиї, Рахова, Мукачєва, Ужгорода, Перемишля). Проте свого твору він не міг надрукувати ні в українських, ні в польських тодішніх виданнях, тому надіслав чеському дослідникові. Після публікації працю Головацького позитивно оцінили дослідники інших народів.

Уже в першому листі Головацький описує свої враження після Львова: «Як мандрівник після довгої подорожі вітає свою рідну землю, так і я вітав зелені ниви, томінкі діброви, на які сонце кидало своє сяйво, визираючи з-за хмари, і ще більше відсвіжувало травневу зелень. О красо природи, як оцасливила ти моє серце!.. Стелася, рідна земле, перед моїми спраглими очима пишеничними нивами, буйними левадами, хай побачу всю твою красу, хай натішуся чарами твоїми, хай відчую сьогодні все те, чим віддавна раділо молоде серце!». У цих словах проявилася ностальгія уродженця галицького села Чепелі на Бродівщині. Дослідник мріє побачити рідний Дністер з його притоками, «велетні-гори з високими шпильями», а найбільше – його думки «блукають між людьми, досліджують старовину, в сумній думі вишукують забуту бувальщину». Серед них – залишки дохристиянських обрядів, зокрема весільних, щедрування і колядування, ознайомлення із «занедбанними замчищами», «зарослими бойовищами», відвідини високіх могил як пам'яток героям, що полягли за батьківщину. Усе це написано ще в першій половині XIX століття, задовго до того часу, коли на нашій землі з'явилися могили січових стрільців і повстанців.

Дослідник наголошує, що галицьке село бідніше тоді, коли воно ближче від великого міста. Причина в тому, що наш селянин не навчився розпоряджатися заробленими в місті грішми, а селянин, що проживає далеко від міста, не тільки обробляє землю, а й вирощує

худобу, цікавиться бджолярством, а задовольняється найменшим. Ось так виглядає селянська садиба: «Маленька хатина з одною кімнатою, обліплена глиною, зверху побілена, з невеличкими хлівцями й городцем, з обшарпаним тином – це усе майно господаря». Водночас Головацький зазначає, що при дорозі багато «численних корчем».

Містечко Миколаїв і його людність мандрівник характеризує формулою «місто як село, міщани як селяни». «Має воно дві тисячі мешканців українців, нормальну школу, чотири дерев'яні церкви, один мурований латинський костюл», а «міщани переважно гончарі, причому і в полі працюють, тому, здається, не можуть добре опанувати ні ремесла, ні рільництва». Захоплено описано «поважний Дністер», що розливається весняною порою. У селі Добрянці знайдені «письменні скарби», як названі давні рукописні книги в церквах.

Наближення до Карпат пов'язано зі зміною зацікавлень. Мандрівник признається: «Найбільше приваблював мене спосіб життя, промисел, домашній побут, а головне – сплавлювання на плотах крокв, пнів, дощок, дахівок і т. д. з лісистих гір Стрийського краю, чим жваво торгують місцеві горяни. Безмежні ялинові й смереківі ліси, якими вкрите високе пасмо Карпат, так звана Верховина, дають багато м'якого дерева, а бистрі гірські потоки постачають достатньо води для лісопилок і тартаків». Далі згадано місто Сколе і село Тухля над річкою Опором. Тут вже привертає увагу вівчарство. Особливу увагу приділено місту Стрий, що мало вигідне транспортне сполучення з іншими населеними пунктами. Зацікавлює такий опис: «В околиці Стрия і Болехова багато сіл, мешканці яких займаються тільки розвезенням солі по всій Східній Галичині, а давніше їздили по ярмарках Волині й Литви, звідки привозили переважно зерно...».

З Болехова мандрівник їде до Долини, далі – до Калуша, а відтак – до міста Станіслава, «найпомітні-

ного після Львова, хоча й наймолодшого в Галичині». У Станіславі мандрівник зустрічається з вірменами, східним народом, що працює в торгівлі. Зацікавлює характеристика соціального розшарування серед вірмен, взаємозв'язок соціальних і національних інтересів.

Нинішнього читача зацікавлює характеристика тодішньої панщини. Становище селян дисонує природному довкіллю. Головацький пише: «Чудова країна перед очима: зелені дуги, буйні гущавини над рікою, там вітер колише хвилі жита, зеленого вівса; узбіччя зарослі густими кущами, ліщина з лискучими горіхами, що кличуть-ваблять, далі глухо й таємно шумить дубовий ліс. Але тим сумніший погляд на село й нужденні курні дерев'яні хати, тільки соломою вкриті, без повіток. Без подвір'я і без хлівів».

З любов'ю змальовує Головацький гуцулів, у яких «обличчя поважне», «хода легка, вільна», «мова виразна, пряма». А відповідають з «невимушеною чемністю». Гуцульські жінки відрізняються від подолянок «якоюсь сміливістю», не знають остраху й недовіри до чоловіків. Попри свою бідність гуцули не беруть від мандрівників жодної плати, бо вважають такі дії ганьбою для себе. Так само вони ніколи не обманюють, не хитрують. Головацький вважає, що «тільки безмірні гори могли виховати й зберегти таку чесність».

Мандрівник застерігає від недооцінки майстерності місцевих художників, які писали ікони для сільських церков. Художньо описані гуцульські вівчарі, їхні повір'я. Головацький вигукує: «О, яка тут багата тема для фантазії; скільки картин для поета! Не дивниця, що гуцул прикрасив свою віру багатьма оповіданнями про духи, надприродні створіння, витворив власну мітологію!». Зважмо, що така думка висловлена ще задовго до виходу у світ славетної повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» і книги Станіслава Вінценза «На високій полонині».

Не лише Прикарпаттям подорожував Головацький. Він описує про своє перебування в Рахові, Сегеді,

Тячеві, Хусті, Мукачеві, Ужгороді, навколишніх селах, про знайомство з мадярами, румунами, словаками, німцями. «У своїй мандрівці, – зазначає Головацький, – стрічаю людей різних національностей, і можу завжди щось нове підмітити. Мимоволі напрошується порівняння різних народів, що заселяють Угорщину». Зокрема, він порівнює поселення німецьких колоністів з особливостями поселення й побуту місцевих українців.

Праця Якова Головацького дає достатнє уявлення про тодішнє життя українців Галичини й Закарпаття, що ставить її на один рівень з працями дослідників інших країн, про яких мова піде далі. Порівняно з нею праці **Івана Вагилевича** (1811–1866) й **Миколи Устияновича** (1811–1885) не охоплюють так осяжно життя наших верховинців. Щоправда, І. Вагилевич обґрунтовує власні концепції генези бойків і гуцулів. Мандрівник зазначає, що бойки «ведуть напіврільниче, напівскотарське життя, займаючись народними ремеслами і промислами, а як горяни із строгою зовнішністю вони сповнені душевної гордості, переконаності у власній вартості, відзначаються впевненістю поведінки і замишуванням до поезії. Звідси їхня пошана до минулого і розуміння його ваги для потреб сучасності». Він висловлює думку, що його працю зможе використати інший дослідник – у цьому вбачає свій обов'язок.

М. Устиянович був близький до «Руської трійці». І. Франко назвав автора популярної пісні «Верховино, світку ти наш» й організатора «Собору руських вчених» у Львові 1848 року «будителем нашого народного духу». Його твір «Ніч на Боржаві» має підзаголовок «Образець з угорської Верховини». На відміну від інших дослідників праця Устияновича написана в жанрі нарису, в ній автор вдається до діалогів, щоб передати місцевий колорит. Найважливіше те, що він наголошує на єдності українців Галичини й Закарпаття. Водночас він зазначає: «Много противностей у появі життя, хоча один край, один закон і ніби рівна свобода».

Видатний письменник **Іван Нечуй-Левицький** (1838–1918) присвятив свою творчість українській людині Наддніпрянщини. Проте він волею чи неволею змушений був подорожувати. Письменник не тільки збирав фольклорно-етнографічний матеріал, що згодом використав у своїй художній творчості, а й знайомився з життям і побутом інших народів, зокрема поляків і молдован. Цікаво, що як дослідник він обґрунтував українськість людності Підляшшя, яке з волі московсько-більшовицьких верховодів Кремля після Другої світової війни відійшло до Польщі.

Мандрівник описує долину Дунайця, містечко Шавищицю Вижню біля Руського Потоку, в якому поляки переробили церкву на свій костюл, хоч дівчата досі одягають сорочки з українською вишивкою. Він показує, що польська шляхта не турбується про поліпшення життя свого народу, а найбільше переймається колонізацією української людності в Галичині.

У спогадах про мандрівку в Українські Карпати І. Нечуй-Левицький не лише змальовує життя людей, а й лірично описує гірську природу. Цікаве таке порівняння: «Хто бачив села на Україні, в Польщі, в Європі, тому зараз прийде на думку, що в Карпатах мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури. Вони схожі на села в Білій Русі, Литві та Великоросії». Втім, до такої характеристики треба підійти критично, адже Нечуй-Левицький бачив тільки одну частину наших гір.

Письменник порівнює наших верховинців з мажурами й словаками, шукає подібності українців гір і степів. Найбільше такої подібності спостерігається в церковному житті – не лише в оформленні церков, але й у богослужінні.

Як відомо, **Іван Франко** (1856–1916) за свого життя не тільки мандрував рідними горами, а й побував у Києві та в закордонних країнах. Як кореспондент газети «Діло» він описав подорож («вандрівку») в Карпати

галицької молоді 1884 року. Уже в молодості майбутній великий поет і мисленик мандрував гірськими верхами рідної Бойківщини, а наприкінці життя їздив відпочивати й лікуватися до гуцульської Криворівні. І. Франко вивчав етнографію Бойківщини, що передбачало обстеження різних сіл. Як наслідок з'явилося чимало його праць з етнології. Без мандрівок рідним краєм неможливо уявити таких його творів, як «Петрії і Довбушуки», «Захар Беркут», бориславського циклу та інших.

Зацікавлює проведена з ініціативи Франка згадана подорож. Вона підкреслила не тільки організаторський хист ініціатора, а й показала життя нашого народу в умовах чужоземного поневолення. Насамперед було складено маршрут, щоб молодь не лише ознайомилася з історичними пам'ятками, а й виступала перед місцевою людністю з концертами, доповідями, провела бесіди. На місцях були створені організаційні комітети, видрукувані запрошення. Така попередня робота забезпечила організованість мандрівки, у якій взяло участь приблизно 90 осіб.

І. Франко написав дві кореспонденції про мандрівку: першу – з Корчина, а другу – зі Станіслава. Третю кореспонденцію написав коломийський лікар і журналіст **Володимир Сіменович** (1862–1938). Місцева влада намагалася чинити перешкоди, але не могла протидіяти ході української молоді. Прикметно те, що на зібраннях виступали також жінки, а це було новим у політичному житті Галичини.

Не варто оминати нарис «Путь на Бескид: «Святославіє» і традиція о Святославі 1015 р.» **Кирила Устияновича** (1839–1903), сина Миколи Устияновича. Це краєзнавчий нарис, який має чітку історично-пошукову мету. Праця має особливу цінність для з'ясування важливого питання нашої давньої історії.

З мандрами пов'язане життя відомого письменника, композитора й педагога **Гната Хоткевича** (1877–1938). Дослідник його творчості А. Болабольченко пише:

Дуже широка, але й досі не вивчена географія його мандрів з бандурою протягом більш як двадцяти років: Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Галичина, Буковина, Воронежчина і навіть Петербург». Походив Г. Хоткевич з відомого графського роду. У його спогадах сказано, що літо 1897 року він з товаришем провів на Хортиці. З кінця століття письменник і митець мандрував із хором Миколи Лисенка.

Коли розпочалася революція 1905 року, Г. Хоткевич переїхав до Галичини, де zorganizував гуцульський театр, з яким розїжджав краєм, а також з концертами. До Гуцульщини його ставлення особливе: по-перше, він вважав, що з усіх українців гуцули найменше зазнали негативного впливу цивілізації, а по-друге, Хоткевич цінував цей гірський край як сприятливе місце для відпочинку. М. Рудницький пише: «Хоткевич повертався до думки, що найкраще було б поселитись серед гуцулів, прийняти їх звичаї, збирати матеріали з їх побуту і написати цикл повістей з гуцульського життя, навчитись різби або гончарства. Ми нагадували йому, що він зберіг основні риси козацької вдачі і почував би себе ніяково серед гір, без широких степових просторів». Перебуваючи в Криворівні, Хоткевич часто відвідував села. Від перебування на Гуцульщині виникли його твори «Камінна душа», «Гірські акварелі», «Гуцульські образки». Додому він повертається лише 1912 року.

Після повернення до Харкова і тюремного ув'язнення Хоткевич жив у Києві, відвідав Москву, Петербург, Курськ, Білгород, Полтаву, Воронеж, а потім знову повернувся до Харкова. У 1938 році його арештували — і письменник підписав усі пред'явлені звинувачення, серед яких було таке «визнання»: «Я признаю себя виновным в том, что являюсь участником украинской националистической повстанческой организации и агентом германской разведки и на протяжении продолжительного периода времени проводил активную контрреволюционную, националистическую и шпионскую деятельность».

Попри таке «зізнання» 8 жовтня 1938 року Хоткевичів розстріляли в Харкові. Лише після смерті Сталіна його реабілітували.

3. Світоглядні засади мандрівок у патріотичному спортивному русі

Під час аналізу світоглядних засад мандрівок у нашому народному середовищі доцільно зважати на те, що розділена чужим державним кордоном українська людність не могла мати однакових умов для свого розвитку у двох імперіях – європейській Австрії (Австро-Угорщині) й азіатській за духом Росії. Як відомо, царська влада навіть не хотіла визнати етнічної самобутності українців. В Австрії (згодом Австро-Угорщині) влада була змушена по-різному зважати на зміни в житті поневоленої людності після «весни народів».

Дослідники вважають, що мандрівки на західноукраїнських землях логічно пов'язані з національно-духовним пробудженням, започаткованим «Руською трійцею». Її чільні діячі видали альманах «Русалка Дністровая», проголосивши галицьких українців органічною частиною великого українського народу, що у своїй більшості проживав у Російській імперії. З цього випливають два завдання: 1) пізнати село, проаналізувати становище галицьких селян; 2) розбудити народ, особливо затуркану сільську людність, розбудити його духовно, припинити яскраво виражені процеси моральної (і водночас тілесної) деградації. Як наслідок треба було дійти до народу, мандрувати в духовно «приспані» села Галицької й Угорської Русі, як тоді називали Українську Галичину й Українське Закарпаття. Інакше голос «Руської трійці» залишився б криком серед пустелі. Про такі мандрівки вже йшлося в цій лекції.

Галицькі «будителі» лише започаткували народний рух, але повнокровності йому надала генерація, яка вийшла на політичну арену в останній чверті XIX сто-

Анти. Насамперед треба звернути увагу на його очільників (Івана Франка, Михайла Павлика, Михайла Грушевського, Івана Боберського, Кирила Трильовського, Романа Дашкевича та інших). Йдеться про новий етап національно-визвольного руху, що характеризується значними кількісними та якісними змінами, про які писав І. Франко. Якщо «будителі» заледве налічували з десяток трудівників в національній царині, то тепер таких було вже тисячі, а це спричинилося до того, що майже кожен галицький українець, як зазначав І. Франко, «інтересується публічними справами своєї вітчизни, а між тим народом чимраз живіше розбуджується почуття своєї народності і своїх питомих інтересів». Він та Осип Терлецький зініціювали перші студентські мандрівки галицькими населеними пунктами. Особливе значення мала товариська мандрівка української студентської молоді 1884 року, що розпочалася в Дрогобичі і пролягла аж до Устрик, охопивши низку підгірських населених пунктів. Цікаво те, що серед мандрівників був хор, який виконував патріотичні пісні, зокрема національний славень «Ще не вмерла Україна». Мандрівний хор виступав у читальнях, де виголошувалися декларації й реферати. Організацію подібних подорожей забезпечували створені заздалегідь комітети.

На розвиток спортивного руху, зокрема студентських та інших мандрівок, позитивно впливало те, що галицькі українці могли брати приклад з інших народів Австро-Угорської імперії. За прикладом чеських і польських сокільських гімнастичних товариств почали виникати подібні організації серед української молоді. В підросійській Україні сокільський рух був заборонений. Лише 1907 року його дозволили. Свого апогею наш сокільський рух сягає завдяки очільництву професора Івана Боберського (1873–1946). Щоб поліпшити роботу, «Сокіл-Батько» створює свої філії на місцях. Серед популярних гасел-кличів Боберського треба згадати таке: «Гімнастика є найкращим засобом до відродження нації». У Льво-

ві молодь організовує мандрівки і прогулянки містом і його околицями.

До організації сокільського руху в Галичині залучали ентузіастів з різних міст Наддніпрянщини. Водночас сокільський рух співпрацює з товариствами «Просвіта», «Рідна школа», кооперативними організаціями. Як наслідок долається байдужість галицького населення. Керівництво «Сокола» нав'язує контакти з аналогічними організаціями інших народів, бере участь у Всесокільських Здвигах у Празі, III Злеті польського «Сокола» у Варшаві, а також приймає інші сокільські делегації. Започатковуються наукові подорожі до інших країн. У складі сокільських делегацій беруть участь деякі представники з Наддніпрянської України, зокрема Микола Міхновський з Харкова та Іван Луценко з Одеси. За кордоном переконувалися в окремішності українців як національної спільноти. Сокільські товариства створюються поза межами України, в країнах поселення українців.

27–28 червня 1914 року товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Січові Стрільці» з цілого краю організували масовий похід центральними вулицями Львова. У ньому взяло участь понад 10 тисяч українських спортсменів. Це була демонстрація української сили, адже з учасників цього ювілейного Шевченківського здвигу формувався легіон Українських Січових Стрільців, коли розпочалася Перша світова війна. У своєму гімні соколи співали:

Лети же, Соколе, далеко в степи,
У гори, луги та лимани!
Прапор наш сокільський високо неси,
Під ним най народ вольний стане!

Серед заповідей «Сокола» були й такі: «Світ посідає той, хто його здобуває», «Ділами – не словами», «Не плачем, а мечем!».

Попри нав'язувану деморалізацію в Галичині, зумовлену польською окупацією краю після Першої світової війни, розпочинається відродження традицій українського сокільства. Велике виховне значення мали походи молоді на місця боїв січових стрільців з московськими поновлювачами (на Маківці, Лисоні тощо).

Український сокільський рух розвивається за кордоном. Цьому слугує українська спортивна періодика, що надходить з Батьківщини в діаспору.

Разом із сокільським рухом у Галичині засновували «Січ», до чого докладав чималих зусиль молодий адвокат **Кирило Трильовський** (1864–1941). Він дав приклад гуцулам, подорожуючи гірськими стежками, якими колись ходив легендарний Олекса Довбуш зі своїми опришками. Ще до Першої світової війни Трильовський фактично відроджує українські збройні сили, відновлює національні військові традиції. Товариство «Січ» ґрунтувалося на соборницьких засадах. Чимало уваги у своїй діяльності воно приділяло мандрівництву. «Січовий рух мав великий вплив на український національний рух в Україні за Збручем. Січовики ставали свідомими патріотами у всеукраїнському значенні цього слова, справжніми громадянами-українцями» (Б. Трофим'як). Цей рух привертав увагу не лише видатних діячів Галичини, а й Східної України. Згаданий харківський адвокат Микола Міхновський у програмній праці «Самостійна Україна» сформулював гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж до Кавказу». Як відомо, разом із сином Трильовського він здійснював прогулянки Гуцульщиною.

Ще до Першої світової війни виникло спортивно-туристське товариство «Чорногора». Воно не розгорнуло активної діяльності, але все-таки залишило слід у розвитку національного спорту.

У 1911 році було створено таємний гурток «Пласт» для ознайомлення з військовою справою. Через рік був заснований «Український Січовий Союз», а на початку

1913 року – товариство «Українські Січові Стрільці», яке очолив Роман Дашкевич. Скаутську організацію «Пласт» неможливо уявити без попередньої виховної роботи серед населення, яку започаткувала «Руська трійця». Як військово-спортивна організація «Пласт» мав за приклад американський бойскаутський гурток письменника і художника Ернста Томпсона. Під його опікою цей вперше створений гурток підлітків вирішив поселитися на лоні незайманої природи, щоб позбутися поганих звичок і зміцнити характер.

У Галичині утверджувався національно-мілітарний скаутинг, що заявив про себе серед поневолених націй і мав на меті виховати патріота свого народу, борця за його свободу, шляхетну людину. Інакше кажучи, йшлося про виховання національної еліти. Назву «Пласт», що походить від кубанських козаків, запропонував Іван Франко. Засновниками пластунського руху були Іван Чмола, Петро Франко, Олександр Тисовський. Останній зазначав, що «Пласт» – це «організація української молоді для патріотичного всебічного самовиховання», цебто самовиховання юного українця як державника.

У нашому «Пласті» втілилася ідея скаутингу (від англ. *scout* – розвідник). «Метою скаутського руху є виховати доброго громадянина своєї батьківщини», утвердити такі прикмети: «характер, фізичне здоров'я, фахова освіта, що уможливорює подальший професійний ріст, готовність і практика служити ближнім» (В. Окаринський). «Пласт» ґрунтувався на трьох засадах, що передбачали відповідальність: 1) перед Богом і Батьківщиною; 2) перед іншими людьми; 3) перед власним сумлінням. Він мав виховати нашу памолодь «на світогляді сильних, здорових фізично і душевно народів Окциденту» (Д. Донцов). Організатори «Пласту» розуміли, що лише всебічно розвинені борці за волю України спроможні досягти поставленої мети, для чого треба загартуватися фізично й виховуватися інтелектуально.

Спочатку «Пласт» організовував відповідні прогулянки за місто, що мали військовий характер. Згодом П. Франко зазначав: «Пласт будує державність. Пласт – це один із способів виховання молоді, що долає нездарність, розвиває фізичні й духовні здібності, виробляє характер, вчить бути громадянином. Про вартість людини в житті вирішує не стільки освіта, трохи чи не більше значення має характер та практичне знання». У липні 1914 року син великого письменника вперше організував мандрівний пластунський табір. Життя «Пласту» визначалося відповідним статутом. Серед вимог до пластуна передбачені навички життя в умовах табору, побто встановлення шатра, своєрідне розпалювання вогнища, навички приготування їжі в польових умовах. Пісню «Пласту» написав Олександр Тисовський у співавторстві з Іваном Франком. Цей славець має такі рядки:

Пласт – наша гордість і мрія,
Любій Отчизні – наш труд.
Буйний в ній порив, надія,
В «Пласті» росте новий люд.

Нинішній дослідник «Пласту» Володимир Окаринський пише, що гуртки, які зорганізував Іван Чмола, «мали значне мілітарне спрямування», практикувалися пластові мандрівки з відповідними вправами. Закарпатський пластун мав опанувати «вимоги з мандрівництва, таборування, життя у природі (розпалити вогонь у польових умовах та зварити на ньому обід), природознавства, вправи для розвитку пам'яті тощо» (В. Окаринський). Окрім мандрівних таборів у Карпати (на Маківку, Чорногору тощо), організовувалися водні мандрівки по Дністру, Стиру, Західному Бугу. Лише за один день курінь зі старших пластунів з обладунками подолав 72 км бездоріжжям.

З «Пласту» вийшли Олена Степанів (Дашкевич) (1992–1963), Софія Галечко (1891–1918), згаданий Петро Франко, син великого поета, та інші. У часи війни

пластуни не тільки проявляли сміливість, а й дисциплінованість і кмітливість, були невибагливі в побуті. Набуті властивості пластунів проявилися під час Листопадового чину, в боях за оборону ЗУНР, а пізніше — боротьбі за Карпатську Україну. У мирні дні досвідчені пластуни навчали молодь пластового таборування та інших таємниць похідного життя. Серед організаторів «Карпатської Січі» варто назвати пластуна Романа Шухевича, майбутнього головнокомандувача Української Повстанської Армії.

Пластунський рух охопив не лише Галичину, а й інші західноукраїнські землі. Патріотичним поривам нашої молоді повсякчас сприяв митрополит Андрей Шептицький, який подарував пластунам земельну ділянку в мальовничій прикарпатській місцевості для постійного таборування. Один із засновників «Пласту» О. Тисовський писав: «Золотими буквами в історії нашого «Пласту» записане ім'я великого приятеля всієї української молоді, а нашого опікуна і добродія митрополита Галицької землі Андрея графа Шептицького. Дооцінюючи вагу пластового виховання та перебування молоді серед природи, він дарував «Пластові» на власність велику площу». За прикладом владики пішли інші духівники Української Греко-Католицької Церкви.

Як патріотична молодіжна організація «Пласт» став жертвою так званого «умиротворення» з боку польської влади, хоч для цього не було жодних підстав. Проте, як відомо, окупаційна влада намагалася покінчити з українством на його рідних землях уже через 25 років. Попри такі репресії «Пласт» існував й надалі. Молодь навчалася картографії, краєзнавства, проходила військову муштру, освоювала таємниці розвідки тощо. Окрім того, таке навчання доповнювалося патріотичним вихованням, зокрема вивченням патріотичних пісень. Проводилися нічні, польові, а також «морські» вишколи на Дністрі, що видавалися за канікулярні прогулянки. Пластовий вишкіл сприяв загартуванню Степана Бандери, майбутнього про-

відника українських революційних націоналістів, майбутнього генерала Романа Шухевича, пластового поета Богдана Кравціва та інших. У період заборони «Пласту» польською окупаційною владою діяла Комісія виховних і мандрівок молоді (КВОММ), що сприяла утвердженню культури тіла й духу.

У розвитку спортивного руху серед української молоді важливе значення мали прогулянки на Кайзервальд на околиці Львова, що розпочалися ще на початку ХХ століття. Разом з професором Іваном Боберським учасники «Українського Спортивного Кружка» виїжджали в містечка краю, щоб організувати футбольні команди чи спортивні гуртки (клуби). Окрім львівського гуртка, прославився УСК «Сянова чайка» в Перемишлі.

Особливий вплив на галицьку молодь мало створення спортивного товариства «Україна», бо самій його назві противилися поляки і так звані «руські» (москвофіли). У його структурі була секція туризму.

Значно слабшим був скаутський рух на Наддніпрянщині. Відомо, що він у роки Першої світової війни існував у Києві, Чернігові, Катеринославі, Житомирі, Вінниці, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах.

Після польської окупації галицьких і волинських земель українські спортивні організації відновлюють свою діяльність, долаючи опір окупаційної влади, яка намагалася використати спорт як засіб спольщення української молоді. Слід наголосити, що тодішня польська шовіністична преса навіть заперечувала саме існування української національної спільноти в Галичині. Українські спортсмени змагаються з іншими національними командами (польськими, німецькими, єврейськими, мадярськими). Такі змагання відбуваються в різних містах, що вимагає здійснювати поїздки.

Створюються товариства, які вже в самих своїх назвах наголошують на туристичній спрямованості. У 1922 році в Дрогобичі було засновано туристично-спор-

тивне товариство «Підгір'я». Водночас на початку 30-х років виникає Український Спортовий Союз. У його виконавчому органі «Крайова Спортова Рада» діє навіть відділ, серед обов'язків якого передбачено відповідальність за розвиток туризму. Водночас працює туристично-краєзнавче товариство «Плай» у Львові, що пропагує мандрівництво. Туризм мав різні види (пішохідні, велосипедні, водні, лещатарські). Лещатарство (лижний спорт) розвивалося в гірських місцевостях (Славську, Ворохті, Космачі). Окрім того, товариство турбувалося про збереження природи.

Як зазначалося, окупаційна польська влада постійно протидіяла розвитку українського спорту, тому його організатори шукали виходу з такого становища. У 1925 році після заборони товариства «Січ» воно було перейменоване в товариство «Луг», яке дотримувалося національних традицій. Нове товариство завойовувало особливий вплив серед сільської молоді. Лугова організація дотримувалася гасла «Життя віддати за батьківський край».

Ворожі сили спровокували розкол у цій спортивній організації, що призвів до взаємопоборювання, бо одна з нових організацій стояла на засадах соціалізму та всесвітньої єдності пролетаріату і в тому дусі хотіла виховувати галицьку селянську й робітничу молодь. Таким розбратом скористалася окупаційна влада, заборонивши діяльність обох лугівських організацій. Варто наголосити, що на основі товариств «Луг» поставали осередки Української Військової Організації (УВО). Мету «Лугу» висловив його провідник: «Хто хоче, щоб Київ став столицею Української держави, нехай стає під прапор Лугової організації і щоб у кожному селі існувала лугова організація». Своєю чергою доморощені компартійні й комсомольські організації намагалися підпорядкувати собі лугові, сокільські й пластунаські товариства.

Лише на початку 1932 року окупаційна влада дала дозвіл на діяльність «Українського руханково-спортив-

ного товариства «Луг» з центральним осідком у Львові. Однак було заборонено створювати лугові товариства в певданих пунктах біля кордону з радянською Україною і здійснювати прогулянки на Волинь і Полісся тощо. Тепер проти товариства виступили свої «патріоти», недоволені тим, що роботу «Лугу» могли контролювати польські сержанти». Проте «Луг» під проводом Романа Дашкевича долав різні перешкоди і розвивався. Чимало луговикив стало членами Організації Українських Націоналістів (ОУН), створеної 1929 року. Треба зазначити, що члени ОУН, своєю чергою, працювали в лугових товариствах. Керівник лугової структури мав намір перетворити її в разі війни на військову організацію. Своє майбутнє провід «Великого Лугу» бачив у відновленні національної держави, зародком якої тоді була Карпатська Україна, яка створила свою армію «Карпатську Січ». Разом з нею луговики стали на захист проголошеної держави.

У 1933 році розпочинає діяльність Союз Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» як структура, підпорядкована Українській соціалістичній радикальній партії, що одночасно виступала проти ОУН і комуністів. «Каменярі» заявляли, що спираються на ідейні засади у творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика, М. Грушевського. До цієї організації не може бути однозначне ставлення, адже вона сприяла фізичному гарту молоді, піднесенню її національної свідомості й водночас виступала проти інших патріотичних спортивних структур.

У деяких галицьких містах пластові організації зберігалися підпільно в умовах московсько-більшовицької окупації західноукраїнських земель. Після відступу більшовицьких окупаційних військ вихованці «Пласту» очолюють похідні групи ОУН на східні терени нашої

Батьківщини. Серед них був відомий поет і археолог Олег Ольжич (Кандиба).

Безумовно, до національного спортивно-гімнастичного руху треба віднести діяльність не лише вітчизняних, а й діаспорних організацій. Після московсько-більшовицької окупації західноукраїнських земель вони найбільше зберігали національні традиції. Тарас Франко пояснював: «Большевики ставляться до руханкової ідеї дуже симпатично. Але раді би її зробити виключним знаряддям комуністичного виховання й джерелом пролетарської сили». На національній основі існування подібних організацій вони не допускали.

Після проголошення незалежності України важливу роль у створенні спортивних організацій зіграли представники західної діаспори. Найсприятливіший ґрунт вони мали в галицьких областях, які під московсько-більшовицьким поневоленням перебували лише з часів Другої світової війни і навіть у непростих умовах тоталітаризму зберігали національні традиції. Доцільно звернути увагу на думку дослідниці історії національного спорту Оксани Вацеби: «Підвалини сучасного національного тіловиховання і спорту закладалися в тій невеличкій частині України, якій судилось на початку ХХ ст. стати збудником українського відродження – в Галичині. На відміну від Наддніпрянської України, де панував нічим не обмежений самодержавний режим Російської імперії, в Галичині, в умовах конституційної Австро-Угорської монархії, протягом декількох десятиліть склались доволі сприятливі умови для потужного сплеску національного життя. Спортивно-гімнастичний рух у Західній Україні поруч з просвітянським і кооперативним рухом був одним з вагомих його складників».

Своєрідно розвивався спорт, зокрема туризм, на таких західноукраїнських землях, як Буковина і Закар-

паття. Хоч Буковина перебувала в Австрійській імперії, її людність зазнавала сильного румунського впливу. У краї створюються буковинські «Січі», а від 1914 року поширюється «Пласт». На противагу Буковині Закарпаття було слабо зв'язане з Галичиною, в якій національний рух набув бурхливого розвитку. На тих українських землях спортивний рух не став масовим, як у Галичині. Лише після Першої світової війни до спортивного руху на Закарпатті чимало спричинилися вихідці з Галичини й Наддніпрянщини.

4. Чужинці про своє перебування на українських землях

Спогади чужинців про перебування в Україні мають особливу цінність насамперед тому, що ніхто не сумніватиметься в їхній незаангажованості, що можна шикнути вітчизняним мандрівникам. Майже одночасно побували на наших землях два мандрівники – французький інженер Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1673) і сирійський архідиякон Павло Алеппський (бл. 1627–1669). Праця де Боплана «Опис України» з'явилася 1650 року, коли наш народ пробудила національна революція під проводом Богдана Хмельницького. «Подорож патріарха Макарія» Павла з міста Алеппо також стосується часів Хмельниччини (1654 і 1656).

Названі праці дають змогу створити всебічну картину про життя українського народу, його боротьбу за своє національне визволення. До «Опису України» зверталися вітчизняні дослідники пізніших століть, серед яких треба назвати авторів праці «Історія запорізьких козаків» Дмитра Яворницького, досліджень «Козаки» Михайла Драгоманова, «Культурні переживання» Миколи Сумцова, «Студії над державою Богдана Хмельницького» Івана Крип'якевича. Відомо, що працю Боплана знали наші письменники Микола Гоголь, Тарас Шевчен-

ко, Михайло Старицький та інші. Її досліджував історик і літературознавець Ілько Борщак. Увагу вчених і письменників привертала достовірність праці, на відміну від писань П'єра Шевальє, який у своїй публікації не уник суб'єктивізму й не приховував симпатій до поляків, що поневолювали наш народ. Біографія П. Шевальє невідома, хоч немає сумніву, що його зустрічі з нашими козаками могли відбуватися ще до Хмельниччини, а про Боплана знаємо достовірно, що він перебував на наших землях.

Цінність дослідження Боплана ще і в тому, що він склав мапи, які дають можливість сформулювати уявлення про розселення нашого народу, змогу «за якийсь мент зусібч оглянути обширну українську землю». До одного з видань його праці було додано «словник козаків» на 37 сторінках. Наприкінці минулого століття «Опис України» видано в перекладі львівського вченого й педагога Яреми Кравця.

Боплан описує нашу найбільшу ріку Дніпро, на березі якої стоїть місто Київ. Давність нашої столиці, як пише француз, ще нині «засвідчують пам'ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів». У місті працює близько десяти православних церков і чотири католицькі костьоли, що переконує в українському характері міста. Далі змальована місцевість, близька й віддалена від Києва, названі важливі населені пункти.

Запорізькі козаки схарактеризовані як *благородний люд*, серед якого «трапляються знавці усіх ремесел, доконечних людині» (теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші). Як правило, наші предки затруднені в хліборобстві, хоч не занегають й інших ремесел. Боплан наголошує на високій родючості наших земель при недостатньому рівні торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Цікаво описано козацьку демократію. Приміром, воєновий отаман «нічого не чинить без військової ради». Він має проявляти строгість до козаків, які обрали його, а в походах показувати свій хист і демонструвати сміливість.

Свою віру наші предки називали *руською*, цебто **українською**. Вони непорушно дотримуються свят і постів. Хоч часто вживають спиртні напої, ніколи не бувають занадто п'яними, а коли «задумують якесь важливе діло, дотримуються надзвичайної тверезості». Цікаве зауваження Боплана, що наші предки «не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя». Саме цим француз пояснює на наших землях бунти і повстання.

Надзвичайно тяжке життя селян, які змушені не лише працювати три дні на тиждень на пана, а й справляти різні повинності, бо «пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям». Таке становище француз називає *рабством*, що змушує селян втікати на Запоріжжя.

Окремий розділ присвячено «опису Криму, або Землі татарської», згадано міста на півострові. Від кримських татар відрізняються татари ногайські, що з другої половини XVI століття проживали в українських степах. Автор описує татарський побут, соціальні відносини серед цього народу, військову тактику ординців залежно від пори року.

В «Описі України» вражає розповідь про родинні обряди. Боплан пише: «Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала». У деяких випадках селянин може одружитися із шляхетною панною. Чимало місця приділено тодішньому весільному обряду.

Окремі розділи присвячено козацькій медицині, фауні і клімату краю.

Наприкінці своєї праці Боплан розповідає, як обирають у Польщі короля, про шляхетські вольності, про

звичаї польської шляхти. Така увага виправдана тим, що, як зазначає дослідник, серед української людності шляхти нема. Адже, спокушена привілеями в державі, українська шляхта спольщилася, перейшла на чужу віру.

Безумовно, можна мати зауваження до аналізованої праці, чого не відкидає навіть сам Боплан. Він пише: «Вибачте моє невміння писати краще, бо вважан це негідним шевальє, який упродовж цілого свого життя перекопував землю, відливав гармати і стріляв порохом».

Окрім названих французьких дослідників, треба зазначити, що проблемами України цікавився їхній краєнин Вольтер, а Проспер Меріме присвятив нашому минулому праці «Українські козаки та їхні останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький».

Подорожні записи **Павла Алеппського** видав відомий вітчизняний письменник і видавець Михайло Слабошпицький. Автор наголошує на високому рівні культурного розвитку нашого народу, бо грамоту знали навіть жінки, що було для того часу в Європі дивиною. Зауважу, що 1700 року помер московський патріарх Адриан, який не мав освіти, як зазначає тамтешній історик С. Соловйов. Мандрівник захоплений звичаями нашої людності, тодішніми українськими містами.

На західноукраїнських землях дослідників з інших країн найбільше зацікавлюють гуцули. Нічого дивного в цьому нема: тривала ізоляція наших верховинців у горах сприяла збереженню давніх традицій, що частково або й повністю зникли серед інших частин нашого народу. Ними цікавилися європейські дослідники, серед яких називають **Бальтазара Гаккета** (1740–1815), **Меві Дові** (1867–1945), **Ганса Цбіндена** (1893–1971).

Упродовж певного часу серед карпатських верховинців проживав польський етнолог **Станіслав Вінценз** (1888–1971), який присвятив їм працю «На високій полонині», що вийшла з друку 1936 року. Він народився на

Квадомийщині. Його дитинство пов'язане з Гуцульщиною. Навіть свою працю, що складається з трьох книг, Вінценз обдумував спочатку по-українському, конкретніше – гуцульським діалектом, а лише потім відтворював польською мовою. Арештований 1939 року московсько-німецькими окупантами, Вінценз побачив їхню моральну ницість в порівнянні з гуцулами. Звільнитися йому допомогло заступництво відомих українських письменників. Щоб врятуватися від червоних «визволителів», він разом з родиною перебирається до Угорщини, а після війни проживає в Німеччині, Франції та Швейцарії. Проте навіть далеко від наших гір Вінценз жив Гуцульщиною, де проживав до війни.

Треба наголосити, що Вінценз захоплювався творчістю Івана Франка, з яким познайомився особисто, а потім поставив пам'ятник на своєму подвір'ї, приятелював з Кирилом Трильовським, іншими галицькими громадськими й культурними діячами. Він вивчав творчість Михайла Коцюбинського, Гната Хоткевича, Юрія Федьковича, Марка Черемшини, Олександра Олеся, Антона Крушельницького, що дало йому змогу перевірити особисті враження з поглядами українських, а також польських письменників. Водночас дослідник звертався до різних судових матеріалів, які стосувалися життя гуцулів, а також до розповідей місцевого населення.

Дослідник дійшов висновку, що боротьбу опришків варто оцінювати як «майже лицарську», бо їх надихало справедливе обурення за кривди, завдані їхнім поневоленням країнам. Інакше кажучи, карпатські опришки захищали рідну хату від чужих зазіхань. У праці Вінценза розповідається про сучасне, але не меншу цінність має його оцінка, аналіз минулого, звичаїв, побуту гуцулів. Гуцульський міф він вважав геніальним, зазначаючи: «Гуцульський епос – це один з небагатьох уже в Європі міфічних переказів, і я, виявляючи свої почуття до українського народу, не можу зробити нічого кращо-

го, як офірувати йому свою книжку. Аби він повернув собі те, що є його власністю і що має тепер далеко не кожен з європейських народів». Себе ж Вінценз характеризував лише як упорядника гуцульського епосу, відкривача «історії гуцульської Верховини». Проте він не сприймав тодішньої моди, не шукав екзотики, лише передав мудрість наших верховинців, зібрав карпатські легенди і висловив віру в справедливе майбутнє гуцулів, якими захоплювався ще з дитячих літ. Такий підхід дисонує з поверховим описом Гуцульщини іншими польськими етнологами.

Успіх твору «На високій полонині», який має підназву «Правда старовіку», засвідчує вже те, що на неї з'явилися рецензії не тільки українською й польською мовами, а й французькою та італійською. Доречно нагадати, що предки автора були емігрантами з Франції.

Серед українських поціновувачів цієї праці варто назвати знавця кількох європейських мов, професора Михайла Рудницького і письменницю Ольгу Дучимінську. Передмову до перевидання книги після проголошення незалежності України написав професор Володимир Полєк. Раніше про її повне видання не могло бути мови, бо спецслужби знали, що Вінценз не хотів жити в умовах радянської окупації краю. Щоправда, в різні часи в періодичних виданнях з'являлися уривки з книги «На високій полонині». Невеличку довідку про Вінценза надрукувала «Енциклопедія українознавства», а також деякі енциклопедичні видання в Україні. Працю Вінценза повністю й частково перекладали різними мовами, зокрема німецького, англійською, ідишем.

Сам Вінценз застерігає: «Наука – історична й етнографічна – почала нищпорити по горах, по актах і, переживуючи кожне своє, береже, що може, від забуття або перемішання пластів у «безісторичній» пам'яті гуцулів. Щоправда, й над цими науковими спробами тяжіли не раз упередження – національні й суспільні, необґрунтовані висновки, а то й готові міти». Так автор виступає

проти «поверхових зацікавлень». Водночас він критикує легковажні вихваляння тодішніх «австрійських пацифістів», чим грішили навіть деякі українські автори.

Цікавий такий опис географічних уявлень гуцулів: «Географію правіку можна назвати географією емоційною, де звичайні людські оцінки збагачені своєрідними уявленнями про поділ та заселення землі. Земля – організм: її голова міститься в цісарській столиці, пупок – у Римі, Верховина – серце землі, а Полениця – обшир лінів Покуття, Поділля й околиці – то груди й руки робочі. «Панський» край – то капелюх, черевко, яке з'їдає плоди чужої праці. Край диких «сироїдів», далеко на сході сонця, – то пряма кишка землі і брама пекла. За Римом, за «морем», далеко, є друга брама світова і сходи до неба, на Сіонську гору, на небесну. Єрусалим – місто небесне, не земне. Десь поміж небом і землею, на вершинах гір найвищих, є країна земної досконалості – Рахманія. Звичайно, були то уявлення хисткі, мінливі і не надто поширені; висловлювали їх тільки ті, хто спеціально цікавився цими проблемами. Так само своєрідно мітичними і ще більш фантастичними є уявлення про виникнення Землі».

Серед праць чужих дослідників наших Карпат доконечно назвати швейцарського мандрівника **Ганса Цбіндена**, твір якого «Мандрівка по гуцульських горах» вийшов в українському перекладі 1938 року, через п'ять років після появи німецькомовного оригіналу. Автор пише про Гуцульщину: «Хто із Західної Європи ступить у цю країну, тому здається, що він нараз вернувся в далеке минуле, на багато століть назад». Слід зауважити, що Г. Цбінден мав змогу користуватися дослідженнями Вінченца, тому інколи вдається до переказу деяких положень його книги.

Уже початок праці Г. Цбіндена схиляє на романтичний підхід, бо в ньому читаємо: «У старій гуцульській коляді співають, що всюди, де впала на землю краплина Христової крові, виникла церква». Подорож розпочи-

нається зі Станіславова (тепер – Івано-Франківська), а розповідь про самих гуцулів – із зустрічі з «лісовими людьми», цебто гуцульською родиною, яку мандрівник зустрів у лісі, біля їхньої хати.

Швейцарець цікавиться генезою гуцулів. Насамперед зазначає, що «є вони частиною великого українського народу», а походять, як вважає Цбінден, «від старовинних даків (траків), що вже в часах давніх греків заселяли Карпати». Саму назву гуцулів він виводить з румунського «гоцул», що перекладається як «воїн» чи «розбишака». Гуцульські міфи дослідник називає «Калевалою гуцулів», «старого, примітивного, але душевно надзвичайного народу». У характеристиці швейцарського дослідника Олекса Довбуш – це «король опришків», у постаті якого проявляється «лицарська шляхетність духу гуцульського племені».

Значну увагу приділено з'ясуванню світогляду гуцулів. Віщуни, ясновидці, мудреці чи примівники «знали таємну науку про різні дивні сили, що дримають у землі й водах, у деревах, камінні й мінералах». Водночас вони втілюють «дух миру, любові» і боротьби «проти грубих сил, що походять від деяких поганських богів, а також від людей». Цікавий опис «короля громів», що мешкає «в недоступних гірських яругах». Розповіді про світогляд гуцулів частково запозичені в С. Вінценза. Захоплює змальований гуцульський танець з музикою і співом легеня. Дослідник наголошує: «Деколи звучить це як відгук войовничих гасел у безоднях гір, то знову як тріскіт стріл у свисті вітру, то як чвал коней у погоні».

Особливо поетично описано храмове свято в Криворівні. Тут все дише якоюсь таємничістю, починаючи від образу самої церкви й одягу гуцулів. Ось їхня поведінка під час богослужіння, коли людей огортає тиша: «Серед цієї тиші люди виглядають, наче відірвані від землі й недійсні; їхні руки й риси – одухотворені й повні саява». Тут нема «індивідуальної розгнужданості», що проявляється серед інших європейців, бо панує стара традиція і побож-

ність. Як наслідок швейцарець доходить висновку: «Із пізнання цих найпростіших (як і найбагатших) розгалужень культури має значення те, до чого ми з тяжким трудом наново доходимо, що тільки на живій основі релігійного життя, яке єднає усіх членів у різноформену одиницю, можливе найбагатше виявлення своєрідного життя зрілої індивідуальності, повний розвиток правдивої влади».

Коли йдеться про репортажі чеського поета й дослідника **Станіслава Костки Неймана** (1875–1947), доконечно брати до уваги його компартійну заангажованість, що накладає відбиток на розповідь мандрівника, тому до неї варто підходити критично, порівнювати з творами інших письменників, які дотримувалися об'єктивності. Вже на початку репортажу «Люди» С. К. Нейман пише про свою подорож на Рахівщині: «Ми приїхали сюди відпочити від цивілізації в її капіталістичній моделі, познайомитися з природою, якої ще не дуже торкнулася експлуатація, і радше ходили полонинами поміж тирличами та з рюкзаками по горах, аніж із блокнотами по людях за незвичайними пригодами». Він зазначає, що на Закарпатті б'ються між собою українська й московська еміграція при зверхній ролі свого духовенства. Вже таке протиставлення недоречне, адже називати українських переселенців з інших регіонів емігрантами неправильно, бо вони залишаються на своїй землі.

Упередженість Неймана проявилася вже в тому, що він ставив під сумнів приналежність Закарпаття до України. Йому не подобаються національні свята української людності. Особливо негативне ставлення Неймана до релігії. Своє сприйняття євреїв чеський мандрівник підтверджує цитатами з К. Маркса.

У формі щоденникових записів оформлена «Чехословацька подорож» Неймана. Йому не подобається «націоналістичний романтизм» місцевої «русинської інтелігенції», хоч зазначає, що русини належать до великого

українського народу. З таких записів найбільше користі в тих, що стосуються безпосередньо природи.

Про наше Закарпаття писали інші чеські, а також словацькі, угорські, німецькі, австрійські, американські дослідники. Серед них слід назвати Дюлу Круді («Полонинська трембіта»), Ладислава Новомеського («Краї, який лише жандарми розпізнають і ексекutori знаходять»), Петера Їлемницького («Картинки з Підкарпаття»), Едгара Балоба («Десять днів у краї злиднів»), Вашека Каню («Неділя в Ужгороді»), Івана Ольбрахта («Село одинадцятого століття»), Людвіга Ренна («Злидні Підкарпатської Русі – вражають»), Бруно Фрея («На Верховині, в краї голоду»), Ерскіна Колдуелла («Вулиці Ужгорода»), а також інших. Дослідники переважно звертали увагу на сільське населення. На противагу таким мандрівникам американець Е. Колдуелл писав про Ужгород: «Місто без фабрик з населенням 25 тисяч осіб жило по-своєму. Жителі прогулювалися на проїжджій частині вулиці, а не тротуарами, бо в Ужгороді було всього декілька автомобілів. Місто працювало з 5-ї години ранку до полудня. Воно пило каву і читало газети до 2-ї години, а тоді обідало. Після обіду воно відпочивало до 5-ї години, а тоді знову працювало упродовж трьох годин. О 8-ій годині воно вечеряло і лягало спати». До міста приїжджають чужинці, які агітують селян з навколишніх сіл переїжджати до Канади, щоб мати щасливе життя, а не таке, як на батьківщині, де панує голод.

Чужинці не могли побачити внутрішніх змін серед українців Закарпаття, підвищення їхньої політичної культури, що проявилось в проголошенні власної держави 1939 року. Такі зміни сталися завдяки тому, що в краї опинилося чимало українців з інших частин нашої етнічної землі.

Висновки

1. За княжих часів переміщення людей були на-самперед військовими походами проти ворогів, а після християнізації нашого народу пошквляються паломництво до святих місць. Водночас встановлюються зв'язки київських володарів з монаршими дворами впливових європейських держав.

2. З козацтвом пов'язано два аспекти переміщення людей на українській землі: по-перше, наше лицарство поповнюється вихідцями з різних суспільних верств, а по-друге, козаки здійснюють походи проти ординців, поляків і москалів. Окрім того, наші юнаки мандрують на навчання в різні європейські університети, де мають авторитет серед тамтешніх учених.

3. У XIX столітті подорожі набувають значного розмаху. Відомі три подорожі в Україну Тараса Шевченка. Особливої популярності набувають подорожі в Українські Карпати письменників і вчених (Якова Головацького, Івана Вагилевича, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Михайла Коцюбинського та інших). Наші дослідники побували також у різних країнах Європи, Азії, Африки, Австралії тощо). Окремо варто згадати подорожі на Гуцульщину відомого письменника Гната Хоткевича, бо виходець з Харкова зумів проникнути в душу карпатських верховинців і передати їх художньо у своїх творах.

4. Під впливом «Руської трійці» мандрівники ставили перед собою два завдання: 1) пізнати рідне село і життя селянства; 2) розбудити духовно приспаний народ, піднести його на вищий духовний рівень. Доречно нагадати мандрівки студентів і патріотичних спортивних товариств, що пошквляються в другій половині XIX і на початку XX століття.

5. Поява «Пласту» як національної скаутської організації розпочинає нову сторінку в історії наших мандрів. У ньому загартовуються фізично й духовно майбутні січові стрільці й повстанці, які зіграли особливу роль

у боротьбі за визволення України (в роки Першої світової війни, в період національно-визвольних змагань, за часів Карпатської України, в роки Другої світової війни і повоєнного десятиліття).

6. Окупаційна влада, зокрема московсько-більшовицька й польська, чинила перешкоди нашому організованому туризму. Більшовики заборонили українські національні спортивні товариства, уніфікуючи їхню діяльність в московських інтересах у всесоюзному масштабі. В умовах польського окупаційного режиму провідники українських спортивних товариств шукали виходу для патріотичного виховання галицької памолоді.

7. На українських землях побували вихідці з різних країн, серед яких добре відомі французький інженер Гійом Левасер де Боплан і сирійський мандрівник Павло Алеппський, що залишили спогади про нашу країну та її людиність. У ХХ столітті європейських мандрівників найбільше зацікавлювали наші Карпати. Особливо прославився польський дослідник Станіслав Вінценз. У наших Карпатах побували також чеські, словацькі, мадярські, австрійські, німецькі та інші дослідники.

Лекція 4

Соціально-культурна сутність туризму

Виникнення туризму як соціального феномену в сучасному розумінні наука пов'язує з появою середнього класу. Для цього доконечні певні умови. Наявність додаткових коштів і вільного часу поєднується з неодмінними духовними потребами, що передбачають жадобу знань, пізнання світу під час мандрівок. Бідні люди, здебільшого, обмежені в можливості мандрувати, хоч не варто забувати паломництва, яке виникло ще в Середньовіччі.

Як відомо, людина – не лише біологічна істота. Вона виступає як істота соціальна і духовна. На таких підставах треба зважати, що людина не тільки задовольняє свої біологічні й духовні потреби, але виступає і як представник певного соціуму. Намагання пізнати довкілля належить до фундаментальних потреб людини. «Головним мотивом, що спонукає до туристичної подорожі, є вихід за певні будь-які межі, розширення горизонтів світу» (С. Горський). Інакше кажучи, йдеться про пізнання нового середовища, а таке пізнання має на меті всебічний розвиток людини.

Із цим пов'язаний новий рівень туризму, що виходить поза національні, державні межі. Розвиток такого туризму неодмінно передбачає міжнародну співпрацю в гуманітарній сфері.

1. Туризм як чинник соціальної інтеграції

Нинішня міжнародна співпраця багатостороння. Вона охоплює різні сфери і передбачає залучення багатьох учасників, які об'єднуються за політичними, культурними, соціальними, віковими, науковими, творчими та іншими критеріями. Такі дії характеризуються як «народна дипломатія», що можна вважати синонімом поняття «міжнародний туризм». Безумовно, поняття «народна дипломатія» відносне та образне, адже *дипломатія* – це офіційна діяльність посадових осіб (очільників держав, керівників урядів, працівників зовнішньополітичних відомств), які представляють державу у відносинах з іншими державами, захищають національні інтереси за кордоном. Доцільно згадати, що в Давній Греції *дипломою* називали дощечку з написами, яку надавали на підтвердження повноважень посланця.

Нині використовують інші форми підтвердження уповноважених осіб. Пересічна людина, яка іде в подорож, не має мандата. Напевно, доцільніше вживати термін «*громадські міжнародні зносини*», що адекватніше відтворює суть, адже туристи не мають якихось державних повноважень, хоч у деяких випадках можуть діяти від імені різних організацій чи установ. Проте варто зауважити, що заперечувати беззастережно статус офіційних осіб за туристами недоречно: хоч вони й не репрезентують державних структур, але можуть мати конкретні завдання. Під час туристичної поїздки нерідко встановлюються міжособистісні стосунки, при яких людина виступає як неофіційний представник свого народу, його культури – не тільки політичної, а й побутової. Мимоволі людина знайомиться з іншим побутом, іншою культурою, неодмінно порівнює їх з рідними у своїй країні.

Немає сумніву, що туристичний обмін сприяє розумінню між народами. Однак зводити лише до нього туризм недоречно, бо міжнаціональні зв'язки не обмежуються обміном думками між громадянами різних

держав. Туризм дає змогу поєднати фізичний відпочинок з поповненням знань про країну та її народ, ознайомитися з його побутом, культурою, традиціями, історією, архітектурою, що сприяє розширенню світогляду людини, її інтелектуальному розвитку, з'ясуванню політичних, соціальних, духовних особливостей. Як наслідок встановлюються дружні взаємини між групами населення різних країн, а ширше – між народами. У цьому розумінні до туристських груп можна ставитися як до своєрідних «посольств миру», що представляють філософію життя в широкому значенні слова чи філософію дії, вплив якої на міжнародні відносини є набагато важливіший, ніж вплив декларацій та закликів. Вони долають недовіру чи навіть ксенофобію після колишньої ворожечі. Якщо дипломати визначають засади міждержавних відносин, то туристи надають їм реального змісту. Отож, туризм у такому значенні виступає як чинник соціальної інтеграції на міжнародному рівні, розвиває плюралістичне сприйняття людського буття в глобальному масштабі, а водночас кристалізує національну самоідентифікацію учасників спілкування.

Звісно, немає сенсу виокремлювати залежно від минулого якісь групи країн. Приміром, запущений термін «близьке зарубіжжя» для незалежних держав на пострадянському просторі на наш погляд, недоречний, адже для Азербайджану ближча Туреччина, ніж країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Так само для України географічно та й історично ближчі Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Чехія, ніж держави Центральної Азії.

Не можна погодитися з надмірно оптимістичним трактуванням взаємовідносин між країнами Співдружності Незалежних Держав, бо йдеться про мертвонароджений витвір з різними інтересами учасників: для Росії це крок до відродження на нових засадах СРСР як імперії, а для України й інших країн – спосіб цивілізованого розлучення зі спадщиною колишньої імперії. З таких позицій не можна погодитися з висловленою думкою: «В основі народної дипломатії – зміцнення економічних

зв'язків між сусідніми державами, перехід до всезагальної інтенсифікації виробництва, подолання тенденції до зниження динамізму економічного розвитку країн-членів СНД, реформа управління зовнішньоекономічними зв'язками в рамках Спідружності».

Таке твердження хибне у своїй суті. По-перше, обмеження економічних зв'язків рамками СНД не сприяє інтенсифікації виробництва, позаяк протиставляє «Співдружність» з верховенством агресивної Російської Федерації високорозвиненим державам Європейського Союзу, США та Японії. По-друге, доречно ще раз нагадати протилежне трактування СНД Російською Федерацією та іншими державами. По-третє, треба мати на увазі, що Російська Федерація спекулює на монопольному володінні нафтою і газом, щоб узалежнити політично інші країни. По-четверте, плани керівництва Російської Федерації зводяться саме до посилення економічної залежності від неї інших членів СНД, тому «конструюються» наддержавні об'єднання з верховенством Росії. По-п'яте, не можна ігнорувати того, що формальні члени СНД фактично належать до різних цивілізацій, а такі утворення не мають майбутнього. По-шосте, неоголошена «гібридна війна» проти України висвітлює приховані плани Росії на відновлення імперії, якою був СРСР. За таких умов про «принципи суспільного розвитку, національної солідарності і взаємної соціальної підтримки, поваги до незалежності та рівності, невтручання у внутрішні справи», як пише В. Федорченко, в межах СНД не може бути мови, бо насправді все навпаки. Окрім того, потрібно зважати, що балтійські держави дали приклад для інших пострадянських країн, вступивши в Європейський Союз та оборонний військовий альянс НАТО. Три держави (Молдова, Грузія та Україна) узгодили безвізовий режим з країнами Європейського Союзу. Не можна ігнорувати того, що Російська Федерація як штучне утворення приречена на розпад – це питання часу.

Нині існують деякі обмеження для в'їзду громадян пострадянських країн до західних держав, але треба зважати на конкретні умови. Певні обмеження встановлені також для біженців з Близького і Середнього Сходу. Попри те туризм, який трактують як «феномен ХХІ століття», ще більше підтверджує таке значення в нашому сторіччі. У глобальному вимірі міжнародний туристичний обмін посідає перше місце серед інших послуг, сприяє розвитку світової економіки. У цій галузі задіяні сотні мільйонів працівників, особливо в готельному господарстві. Статистика засвідчує, що в деяких країнах середні сім'ї витрачають на туризм приблизно п'яту частину свого річного бюджету.

Україна – не виняток на світовому тлі. По-перше, кожен відвідувач нашої держави залишає значні грошові суми, по-друге, туризм створює можливості для праці наших громадян, що обслуговують туристів, а по-третє, до сфери туристської діяльності належать тисячі суб'єктів підприємницької діяльності. Зазначимо, що потік туристів до нашої держави постійно збільшується попри те, що частина наших земель опинилася в зоні бойових дій.

Роль туризму не применшується навіть після терористичних актів у деяких державах. Проте дослідники міжнародного туризму наголошують на асиметричності його потоків. Основний напрям туризму спрямований із західних держав на бідніші південні чи східні країни, де оплата туристських послуг значно менша. Як наслідок створюються умови для формування певного геополітичного простору. Зрозуміло, що така спрямованість має й інший вплив: завдяки туристам розвиваються туристські організації в різних країнах, туристичний ринок.

У нинішніх умовах туризм на міжнародному рівні охоплює різні соціальні групи, що зумовлює урізноманітнення його різновидів. Разом з культурно-історичним та просвітницьким туризмом і паломництвом до святих місць посилюється так званий «ностальгійний» туризм, позаяк після Другої світової війни чимало громадян

змушені були покинути батьківщину, але не забувають про неї в чужих краях. Окрім того, урбанізація призвела до протилежних наслідків у психології населення, яке прагне ознайомитися з куточками планети, де збереглася незаймана природа. Звідси – «зелений» туризм як феномен нашого часу. Загальна тенденція суспільного розвитку полягає в посиленні відкритості «закритих» суспільств, що має важливе значення для інтеграції людства, утвердження толерантності, гуманізму між народами різних країн і континентів.

Зміни в туризмі ставлять нові вимоги перед наукою. Насамперед потрібно наголосити на ролі соціології туризму, міжнародного приватного права, світової культурології, етнології та інших наук. Питаннями туризму цікавилися різні міжнародні організації, зокрема Економічна і Соціальна Рада ООН, а потім – Всесвітня туристична організація та інші. Під егідою Організації Об'єднаних Націй було проведено Римську конференцію з міжнародного туризму й подорожей (1963). У своїй резолюції вона наголосила на ролі туризму у збереженні миру, толерантності між народами, запобіганні дискримінації народів з інших країн тощо. Генеральна Асамблея ООН проголосила 1967 рік Роком міжнародного туризму. Резолюція Міжнародної конференції з туризму (1969) ухвалила створити міжурядову туристичну організацію, цեбто обґрунтувала ідею, що втілена у Всесвітній туристичній організації (ВТО) як спадкоємиці Міжнародного Союзу офіційних туристських організацій. ВТО діє на засадах резолюції Генеральної Асамблеї ООН під назвою «Створення міжурядової організації туризму» (1969). Офіційно вона чинна лише з 2 січня 1975 року. Нині до неї входить 157 дійсних членів, 6 територій і 300 афілійованих членів. Керівництво ВТО спочатку перебувало в Женеві, а тепер перенесене до Мадрида. Україна стала членом ВТО 1997 року.

У 1980 році проголошено Всесвітній день туризму, який відзначають щорічно 27 вересня. Кожен такий день присвячений певній проблемі туризму. Приміром,

1980 року наголошувалося на ролі туризму у зміцненні миру, збереженні культурної спадщини і в царині міжнародного взаєморозуміння. 1985 рік стосувався молодіжного туризму та його ролі в збереженні культурно-історичної спадщини, миру і дружби між народами. Важливі соціальні проблеми (подолання бідності, створення місць праці, соціальна гармонія) стояли в центрі Всесвітнього дня туризму 2003 року.

Уже наступного року туризм пов'язувався зі спортом як «двома життєдайними силами для взаємного розуміння, культури й розвитку суспільства». Як триумф різноманітності оцінено туризм 2009 року. З розвитком громад пов'язаний туризм 2014 року. «Доступний туризм» – центральне питання Всесвітнього дня туризму 2016 року. До речі, 1985 року Всесвітній день миру наголосив на доцільності наукових досліджень у галузі туризму.

Чимале значення для розвитку туризму мали ухвалені всесвітніх конференцій з питань туризму в Манілі (1980) й Акапулько (1982). На Манільській конференції було схвалено «Мирне звернення», яке «урочисто закликає всі нації та уряди підтримувати мир, припинити гонку озброєнь і сприяти взаєморозумінню між народами. «Документ Акапулько» наголосив на ролі міжнародної туристської діяльності як «істотного фактора забезпечення миру на Землі», «моральної й інтелектуальної основи для взаєморозуміння і взаємного зв'язку між народами» незалежно від форм самого туризму. У документі вказано, що «розвиток туризму в усіх його формах і особливо як задоволення права на відпочинок і подорожі, що випливає з права на оплачувану відпустку, може здійснюватися лише в умовах миру та міжнародного взаєморозуміння, що має сприйматися всіма як звичайне і постійне». Відповідно вказано, що «право на відпочинок як органічний наслідок права на працю має утверджуватися як основне право людини на щастя. Це право означає і право на використання вільного часу, зокрема, найкращі можливості для проведення відпус-

ток». Варто наголосити, що можливості проведення відпусток і мандрівок визнано новою рисою сучасного туризму, що передбачає заходи адміністративного, законодавчого і фінансового порядку для поліпшення соціального, культурного, освітнього, політичного й економічного керівництва сферою подорожування мандрівників.

«Документ Акапулько» визнано важливим кроком на шляху реалізації положень, принципів і критеріїв Манільської декларації, згідно з якою туристичні професійні кола та інші зацікавлені інстанції «зрозуміли важливість змін, які треба внести в адміністративні та оперативні концепції туризму». Еволюція туризму тісно пов'язана із соціальним, економічним і культурним розвитком кожної країни.

Після Всесвітньої наради з туризму (1985) було схвалено Хартію туризму і Кодекс туриста. Хартія виходить з того, що відпочинок і дозвілля неодмінно передбачають право на розумне обмеження робочого часу і право на оплачувану відпустку, а також право на вільне пересування відповідно до закону. Політика кожної держави має забезпечувати гармонійність розвитку національного й міжнародного туризму. Відповідно до Манільської декларації і «Документа Акапулько» впливають обов'язки держави. Водночас передбачено захист туристичного довкілля, що охоплює захист людини і надбань всього людства. У Кодексі туриста наголошено: «Туристи мають своєю поведінкою сприяти взаєморозумінню і дружним взаєминам між народами як на національному, так і на міжнародному рівні, і таким чином сприяти збереженню миру».

Важливе значення для розвитку туризму має Гаазька декларація, схвалена на Міжпарламентській конференції з туризму 1989 року. По-перше, вона ставить туризм на один рівень з промисловістю, сільським господарством, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням, освітою тощо. По-друге, декларація наголошує, що питання розвитку туризму мають посісти належне міс-

не у комплексних планах соціально-економічного розвитку центральних відомств. По-третє, на відповідний рівень поставлено проблеми безпеки і захисту життя й гідності туристів з боку держави.

Гаазька декларація обґрунтовує десять принципів міжнародного, національного і регіонального туризму. У ній наголошено, що реальну загрозу для нинішнього туризму має тероризм, тому до терористів треба ставитися як до кримінальних злочинців і притягати до судової відповідальності незалежно від терміну давності. Дев'ятий принцип передбачає «глобальний підхід до проблем, що виникають у зв'язку з туризмом». Державам доконечно створити національне законодавство про туризм на засадах міжнародної Хартії туризму і Кодексу туриста.

Напередодні третього тисячоліття Всесвітня туристична організація схвалила Глобальний етичний кодекс туризму, що складається зі *вступу* і *10 статей*. У вступі наголошено на «швидкому і постійному зростанні як у минулому, так і в прогнозованому майбутньому туристичної діяльності з рекреаційними, діловими, культурними, оздоровчими цілями», що мають не тільки позитивний, а й негативний вплив на довкілля, економіку і суспільство. Утверджуючи вседоступність туризму, кодекс зазначає, що спирається на такі правові документи, як Універсальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, інші міжнародно-правові документи, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і ВТО. Перша стаття обґрунтовує «внесок туризму у взаєморозуміння між народами й товариствами», підкреслює, що «туристичну діяльність треба здійснювати в гармонії зі специфічними особливостями і традиціями регіонів і країн, дотримуючись при цьому їхніх законів, звичаїв і традицій». Відтак сам туризм характеризується як «фактор індивідуального і колективного вдосконалення», «фактор сталого розвитку», «сфера, яка використовує культурну спадщину людства і робить свій внесок у її збагачення», «діяльність, вигідна для заопікувальних

країн і співтовариств». У Кодексі чітко визначено обов'язки і права учасників туристичного процесу.

Проблемам туризму присвячена Балійська декларація. Як високий ідеал оцінено туризм у Монреальській декларації «До гуманного і соціального бачення туризму» (1996). Уже на початку нашого тисячоліття Генеральна Асамблея ВТО схвалила «Осакську декларацію тисячоліття» і Сеульську декларацію «Мир і туризм». Осакська декларація підкреслює інтегративну, гуманістичну місію туризму, який «має і спроможний сприяти створенню ще мирнішого, гуманнішого, стійкішого, братерського та об'єднаного світу». Суть Сеульської декларації відтворює вже її назва.

Проаналізовані документи засвідчують поступове формування світової цивілізації на засадах окцидентального (західного) світу.

2. Вплив туризму на вдосконалення суспільного життя

Вплив туризму на суспільне життя різноманітний. Йдеться не лише про духовну, а й матеріальну діяльність, суспільну поведінку, інтереси, цінності і туристів, і місцевого населення. Безумовно, тут доречний конкретний підхід, адже туристи можуть бути різні: для одних населення туристичної місцевості за своїм культурним рівнем стоїть значно вище від туристів, для інших – навпаки, але туристи й місцеве населення можуть бути одного культурного рівня. У першому випадку позитивного впливу зазнають туристи. Коли культурний рівень туристів вищий від культурного рівня населення туристичної місцевості, тоді вплив протилежний. У третьому варіанті можна говорити про частковий взаємовплив.

Характеризуючи особливості впливу на суб'єкти туристичної діяльності, потрібно брати до уваги те, що для туристів мандрівка означає відпочинок, а для міс-

ного населення – трудову діяльність. Окрім того, такі контакти тимчасові.

Позитивний вплив туризму на життя місцевого населення багатоаспектний. Немає сумніву, що він сприяє **прискореному соціальному й культурному розвитку регіону**. У **соціальній сфері** це сприяння проявляється в тому, що створюються можливості для участі фахівців, пов'язаних з туристичним і готельним бізнесом, відкриваються нові робочі місця, нові царини для праці, що сприяє підвищенню життєвого рівня населення. Туризм неодмінно прискорює урбанізацію регіонів, сприяє значному поліпшенню інфраструктури, виникненню різних міських служб, культурних закладів для обслуговування туристів. На варто забувати також про упорядкування природних комплексів.

Пожвавлення туризму безпосередньо впливає також на **економічну сферу**, бо забезпечення туристів вимагає постачання для них сільськогосподарської продукції. Окрім того, з'являється зацікавлення товарами, виробленими місцевим населенням, цебто виникають нові стимули для народних ремесел, що в інших умовах приречені на занепад.

Важливе значення має **культурна сфера**, адже туристи мандрують нерідко для того, щоб ознайомитися з особливостями культури того чи іншого регіону. Щоб підвищити культурну привабливість регіонів, доконечно поживавити культурне життя, насамперед відроджувати й розвивати традиційні культурні цінності, народну творчість, народні звичаї, народні ремесла.

Як відомо, найбільший приплив туристів до Львова, інших західноукраїнських міст чи й сіл припадає на великі релігійні свята Різдво Христове і Воскресіння Господнє, а також на Різдво Івана Хрестителя, що перейняло чимало дохристиянських обрядів. Поживавлення туризму і привабливість міст чи регіонів передбачає відновлення історичних і культурних пам'яток, а також забезпечення їх охорони. Приміром, на Львівщині туристи цікавляться не тільки Високим Замком, старовин-

ними храмами, чарівною площею Ринок в обласному центрі, а й середньовічними замками (Одеським, Золочівським, Підгорецьким тощо), садибою-музеєм Маркіяна Шашкевича, містом-музеєм Жовквою та іншими.

Для української людності важливе значення має **інформаційна сфера**. Як засвідчує статистика, за три роки воєнних дій на сході нашої держави в'їзний туристичний потік скоротився приблизно удвічі: до війни було 24 млн осіб на рік, а тепер – лише 12-13 млн осіб. Окрім того, треба наголосити, що орієнтовно 60% українських громадян не їздили за межі рідної області (для міського населення – приблизно 55%, а сільського – майже 75%). Із цього випливає роль внутрішнього туризму. До нього залучається близько 7 млн наших громадян. Звісно, місцева людність через туристів дізнається не лише про життя інших регіонів, а й про закордонні країни, що має надзвичайно велике значення для євроінтеграції України, яка прагне вступити до Європейського Союзу й оборонного блоку НАТО.

Водночас дослідники вважають, що вплив туризму на життя місцевого населення не завжди позитивний. Насамперед треба наголосити, що туризм може надмірно комерціалізувати інтереси різних соціальних груп населення туристичного регіону, спричинивши однобічний розвиток і незацікавленість іншими ремеслами чи галузями промисловості. Не варто забувати також нездорової конкуренції, особливо в малих регіонах. Представники туристичного бізнесу нерідко ведуть боротьбу між собою за туристів, що відвідують певну місцевість, а не об'єднуються для збільшення туристичного потоку. На жаль, хиба українського туризму ще й у тому, що традиційно в Україні його основними регіонами вважалися узбережжя Чорного й Азовського морів і Карпати. Водночас маємо зауважити, що в нашій державі чимало інших цікавих і мальовничих місцевостей. Назвемо, приміром, Полісся, Поділля, Лівобережжя, Запоріжжя та інші. Україна має унікальні міста Чернігів, Полтаву, Дніпро, Кам'янець-Подільський тощо.

Як зазначають фахівці, у нашій державі тільки 5 міст можуть орієнтуватися на закордонного туриста, інші – на нинішньому рівні мають задовольнитися внутрішніми туристичними групами. Надзвичайно слабка інформаційна політика туристичних суб'єктів. Приблизно 90% туристичних об'єктів не мають сучасної реклами.

Негативний вплив на людину може мати надмірна кількість туристів порівняно з місцевим населенням. Приміром, першого року після московської анексії Криму до Скадовського району (Херсонщина) з населенням 30 тис. осіб приїхав приблизно 1 млн людей, що ускладнило роботу медичної служби, правоохоронних органів, протипожежних служб тощо.

Комерціалізація культури не лише негативно впливає на її розвиток, а й створює умови для легковажного ставлення до життя, зокрема серед молоді. Нерідко зростає злочинність. У таких умовах посилюється прагнення до легкої наживи, наслідками якої є алкоголізм, наркоманія, проституція, хуліганство, розлучення подружжя тощо. Найбільше від цього страждає молодь. Інколи виникають конфлікти між туристами й місцевим населенням, яке проявляє незадоволення агресивною поведінкою чи низьким рівнем культури деякого з них. За певних умов туризм перетворюється на незаконну спекуляцію.

Туризм може бути пов'язаний з недбайливим ставленням до збереження довкілля, виплеканого місцевим населенням. Як відомо, у цивілізованих країнах передбачена сувора відповідальність за таку поведінку, великі штрафи за зірвані квіти тощо. Місцевим жителям не подобається те, що інколи туристи користуються легкодоступно природними дарами довкілля. Негативне ставлення до туристів може провокувати протилежність їхнього матеріального становища порівняно з місцевим населенням. Як наслідок посилюється *конфлікт інтересів*, що негативно позначається на свідомості працівників туристичної обслуги та інших частин місцевого населення.

Зрозуміло, що більшості негативних наслідків можна уникнути. По-перше, цьому сприяє попередня робо-

та суб'єктів туризму, зокрема роз'яснення вимог етичного кодексу туриста та особливостей певної країни. По-друге, місцеве населення має вжити доконечних профілактичних заходів, щоб запобігти негідній поведінці деяких туристів. По-третє, у самих туристичних групах має панувати належний взаємоконтроль між її учасниками.

Співвідношення позитивних і негативних аспектів залежить від характеру туристичної ролі. Нині розрізняють **учасника організованого туризму, індивідуального туриста, туриста-дослідника, мандрівника**. Перший тип туриста ще називається *масовим*. Його маршрут заздалегідь визначений і не залежить від самого туриста як члена сформованої групи. *Індивідуальний* турист відрізняється від масового тим, що сам частково формує туристичний маршрут і час поїздки, але він також залежить від туристичних організацій. Для цих двох типів туристів зв'язок з місцевим населенням відносний. Як і учасник організованого туризму, індивідуальний турист належить до представників **інституціональних форм туризму**. Для таких туристів комфорт й об'єкти стандартизовані. Для цього створюється туристична інфраструктура на рівні світових вимог. Дослідники наголошують і на негативних аспектах таких форм туризму, бо тут дається взнаки таке явище, як «ізоляція туриста» від місцевого населення, й формується досить ілюзорне уявлення про певну країну, її регіони й населення, національну культуру.

Турист-дослідник і мандрівник репрезентують **неінституціональні форми туризму**, які вважаються «*відкритими*». *Турист-дослідник* самостійно вибирає маршрут й організовує поїздку. Його мета – наблизитися до місцевого населення, знайти щось нове в період поїздки. На противагу таким туристам *мандрівник* протиставляється туристичним організаціям, не має заздалегідь визначеного маршруту, графіка й мети. Турист-дослідник намагається «проникнути» в специфіку життя місцевого населення, бо він, як правило, знає його мову.

Мандрівника можна охарактеризувати як рудиментарне явище в сучасному туризмі чи своєрідного «опозиціонера» масовому туризму. Такі туристи використовують різний транспорт (попутний, власний велосипед, автомобіль, човен тощо). Проте не варто називати їх бродягами, бо така назва має негативний відтінок. Під нею розуміють «бездомну, зубожілу людину, яка не має постійного місця проживання, сталої роботи».

Немає сумніву, що найбільший вплив на життя населення туристичного регіону має організований й індивідуальний туризм. Вплив дослідницького туризму й мандрівництва на людину регіону доволі незначний.

Туристична активність залежить не лише від безпосередніх умов, а визначається комплексним впливом зовнішніх чинників. Серед різних факторів вирізняють: 1) демографічне й соціальне становище; 2) економічне й фінансове становище; 3) соціальну інфраструктуру (транспортне забезпечення, розвиток торгівлі, інформаційна служба); 4) гарантії безпеки для туриста; 5) нормативне і практичне забезпечення туристичної діяльності.

Коли йдеться про демографічне і соціальне становище, то дослідники беруть до уваги кількість людей, спроможних до туризму з погляду часового й фінансового критеріїв. Останнім часом демографічне і соціальне становище населення зазнало істотних змін. Насамперед варто зважати на збільшення тривалості життя людей, що дає змогу присвячувати більше часу туристичним поїздкам. Потрібно звернути увагу також на підвищення пенсійного забезпечення і встановлені різні пільги для пенсіонерів. Окрім того, після розпаду СРСР випускники середніх шкіл проявляють інтерес до навчання за кордоном, що також створює можливості для різних подорожей.

Не варто недооцінювати й того, що держава дбає про збільшення тривалості оплачуваної відпустки. Звісно, на туризм не могли впливати негативно так звані «неоплачувані відпустки», що практикували в минулі десятиліття. Позитивним є те, що підвищується платня

працівників бюджетної сфери, які проявляють особливу туристичну активність, розуміючи значення туризму. Водночас туризм залежить від сімейного прибутку, що забезпечує робота в приватному бізнесі. Проте не потрібно замовчувати значного майнового розшарування серед наших громадян, що дає протилежні наслідки. З одного боку, виникла група громадян, що належать до олігархії й проводять свої відпустки за кордоном, а з іншого – на противагу їм простежується тенденція до збільшення соціальної верстви населення, яке не досягає середнього життєвого рівня. Однак у нашій державі не простежується підвищення ролі так званого «середнього класу» через правові перешкоди для розвитку малого й середнього бізнесу.

Серед демографічних чинників треба назвати тенденцію створення сімей у старшому віці, наслідком чого є збільшення частки самотніх людей у молодому віці, які прагнуть спілкування. Не можна не згадати збільшення малодітних і бездітних сімей, що можуть мандрувати. Неоднозначний вплив на розвиток туризму має те, що в нашому суспільстві зростає частка самотніх людей у похилому віці. На наш погляд, не сприяє туризму підвищення пенсійного віку для наших громадян. Але ширше залучення жінок до політичної й управлінської діяльності сприяє урізноманітненню суб'єктів туристичної діяльності.

Нарешті, розвиток туризму залежить від правових чинників. Надання громадянам України прав безвізового режиму з країнами Європейського Союзу потенційно полегшує туристичні поїздки нашим співвітчизникам.

Протилежний характер мають обмеження, встановлені чинною американською адміністрацією. Вони стосуються не лише осіб, яких підозрюють у схильності до тероризму, а й утікачів з Близького і Середнього Сходу та Латинської Америки.

Туристична активність залежить від економічних і фінансових змін у країні та на світовій арені, адже розвиток економіки може поживляватися або послаблю-

ватися, що впливає на матеріальне становище людей. Те саме стосується стабільності валюти.

Названі чинники не пов'язані безпосередньо з туризмом, але впливають на туристичні мотивації, рівень задоволення запитів і форми туризму, вибір регіону, краю чи національної території. Треба зважати, що туристичні зони можуть бути постійними і сезонними. До них належать великі міста або території з обмеженими можливостями. Якщо перші можуть приймати значну кількість туристів, не відчуваючи негативного впливу від цього, то для других – негативні наслідки очевидні, що проявляється на природному довкіллі й настрої відпочивальників. Останні не можуть задовольнити своїх потреб у комфортному проживанні, належному харчуванні, задовільному пересуванні. Як наслідок на перший план для туристів висуваються нові місця для відвідин, що зумовлює перерозподіл туристичних потоків. Від цього мешканці одних місць туристичного призначення зазнають втрат, а інші – навпаки, виграють.

Місце туристичного призначення визначається певним мотивом. Під час проведення відпустки людина орієнтується на задоволення своїх культурних потреб, перебування на лоні природи, активний відпочинок. Серед мотивів поїздки може бути політична, наукова, економічна, фахова діяльність у конкретному місці. Значну кількість безпосередніх учасників і глядачів збирають спортивні чи культурні заходи, місце яких визначені заздалегідь.

Коли йдеться про вибір індивідуального туриста, то на нього впливають географічні умови, кліматично-природні особливості, відстань від пункту прибуття. Транспортна інфраструктура може бути різною (автомобільні шляхи, залізничний, авіаційний, річковий чи морський транспорт тощо). Місцеве населення задовольняє потреби туристів залежно від свого матеріального становища, культурного й освітнього рівня, системи медичного обслуговування тощо). Нові місця для туристів мають відповідати національним і міжнарод-

ним вимогам. Особливе значення належить рекламі, що обґрунтовує його переваги порівняно з відомими даними. Дослідники звертають увагу, що нове місце не варто орієнтувати на туризм сезонного характеру, бо в такому разі місцеве населення в інші періоди року залишається без роботи.

Нове місце туристичного призначення треба розраховувати на певну клієнтуру, зокрема на віковий, культурний, гендерний, соціальний, професійний критерії основного потоку туристів, а також можливу їхню динаміку. Йдеться про первинну інформацію, що має певні методи отримання, насамперед **опитування, спостереження й експеримент**.

Опитування як метод інформації поділяють на *фактичне опитування, з'ясування думки користувачів (майбутніх користувачів), опитування з пояснювальними відповідями*. Найбільші переваги має опитування з пояснювальними відповідями, бо воно дає змогу зрозуміти потреби туристів, мотиви їхнього вибору, виявити переваги й недоліки нового місця туристичного призначення. Опитування може бути *індивідуальним і груповим*. Розрізняють *безпосередні, телефонні й поштові опитування*. *Безпосереднє* опитування цінне тим, що дає змогу відразу зорієнтуватися на нові запитання, записати відповіді на аудіоапаратуру чи відеоапаратуру, щоб згодом детально проаналізувати їх. Проте таке опитування має той недолік, що інтерв'юер мимоволі може впливати на хід думок опитуваного, чого нема при поштовому опитуванні. Однак останнє вимагає ретельного складання тексту анкети й вибору учасників відповідно до завдань конкретного соціологічного дослідження.

Метод спостереження передбачає безпосереднє споглядання за людьми і їхньою поведінкою. Його безпристрасність має переваги, але за недолік треба вважати те, що такий метод не дає змоги з'ясувати причини поведінки людей за тих чи інших умов.

Мета **експерименту** в тому, що він дає змогу виявити причинно-наслідкові відносини і проводиться в

формі тестів. Проте використовувати такий метод у сфері туризму складно.

Дослідники туризму вважають, що в процесі дослідження ширші можливості має *відкрите* запитання, коли опитуваний сам вибирає відповідь. На противагу йому *закрите* запитання обмежує можливості опитуваного, спрямовуючи його на якусь одну відповідь з перелічених.

3. Значення туризму для культурно-цивілізаційного зближення народів

Останніми десятиліттями міжнародний туризм, який набув масового характеру, сприяв посиленню контактів між представниками різних культур, дав підстави для твердження про формування загальнолюдської культури. Таким прогнозам протистоять концепції про протистояння культур, їх непримиренність і неминучість на цьому ґрунті глобальних конфліктів. Така неоднозначність підходів зумовлена насамперед складністю культури як людського феномену, що охоплює різноманітні культури зі специфічними рисами. Окрім того, відносини між культурами доволі суперечливі, тому твердити про загальнолюдську культуру можна з певними застереженнями. Треба враховувати, що нерідко одні й ті самі культурні явища можуть тлумачитися протилежно. Як відомо, Л. Толстой ставився до творчості великого англійського драматурга В. Шекспіра негативно. Своєю чергою І. Франко зазначав, що творчість самого Толстого, зокрема його крихкі за сюжетом романи «Війна і мир» та «Анна Кареніна», занадто переоцінена. Про безпідставну претензійність московської художньої літератури писав наш письменник Іван Нечуй-Левицький у праці «Українство на літературних позвах з Московщиною». Іншу свою працю він назвав однозначно: «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини».

Розхвалений як гуманіст А. Солженіцин наприкінці свого життя виступив з відверто ксенофобськими заявами. Окрім того, йому надали пальму першості в критиці ГУЛАГу, хоч ще задовго до нього сталінську каральну систему викрив наш письменник Віталій Юрченко (1900–1943), який 1931 року видав автобіографічний роман «Шляхами на Соловки» у трьох частинах («Пекло на землі», «Червоний чад» і «Зі соловецького пекла на волю»). Тепер у самій Росії почали інакше ставитися до художньої творчості Солженіцина.

Пересічному європейцеві не просто збагнути, чому вже у ХХІ столітті китайці та японці користуються ієрогліфами. Дивна для чужинця також японська чайна церемонія. Неоднакове ставлення до однієї й такої самої поведінки в представників різних цивілізацій, що вимагає для туриста з'ясувати деякі концепції, які стосуються культурно-цивілізаційного розвитку людства і різних народів (Ніколая Данилевського, Освальда Шпенглера, Карла Ясперса, Питирима Сорокіна, Арнольда Тойнбі та інших). Наш дослідник Юрій Павленко зазначав, що «завдання полягає не в тому, щоб, відмежовуючись від марксизму, сприйняти якусь альтернативну концепцію, а в тому, щоб вийти на розробку нової цілісної теорії культурно-історичного процесу через синтез здобутків різних філософських і історичних шкіл, теорії, яка могла б функціонувати як теоретико-методологічна основа пізнання на рівні конкретних дисциплін культурологічно-історичного циклу». Саме на досягнення такої мети спрямовується туризм, насамперед діяльність туриста-дослідника.

Ще в позаминулому столітті російський культуролог і публіцист, ідеолог московського панславізму **Н. Данилевський** (1822–1885) намагався обґрунтувати в історії такі культурно-історичні типи (цивілізації): єгипетський, китайський, асирійсько-вавилонсько-фінікійський, халдейський (давньоєврейський), індійський, іранський, римський, новосемітський (аравійський), перуанський, германо-романський (європейський). Серед

тих типів він називав Московію. Водночас вчений заперечував взаємозв'язки між різними ізольованими культурно-історичними типами.

Німецький філософ і культуролог **Освальд Шпенглер** (1880–1937) у праці «Присмерк Європи» наголошує на тотальній роз'єднаності культур і відсутності їх взаємопроникнення, бо кожній з них «властива таємна мовна світовідчуття, цілком зрозуміла лише тому, чия душа належить цій культурі». Підходити до історичного розвитку як єдиного потоку безпідставно.

Під впливом О. Шпенглера англійський філософ і соціолог **Арнольд Джозеф Тойнбі** (1889–1975) у своєму дванадцятитомному «Дослідженні історії» спирається на концепцію локальних цивілізацій для пояснення суспільно-історичного розвитку. Він вважає, що кожна цивілізація переходить такі стадії: *виникнення, зростання, надлому й розкладу*, після чого зникає, а на зміну їй приходить нова цивілізація. Рушійною силою цивілізаційного розвитку трактовано «творчу меншість», що спроможна дати ідеалістичні відповіді на історичні «виклики» і на позитивістський еволюціонізм. Вчений пропонує **альтернативу** західній цивілізації, яку критикує за бездуховність, меркантилізм і схильність до споживацтва, загальнолюдську цивілізацію, засновану на духовному оновленні, гармонізації відносин між людиною й природою при лідерстві азійського Сходу.

Проти європоцентризму в підході до світової історії виступив мексиканський філософ **Леопольдо Сеа** (1912–2004), засновник «філософії визволення», який наголосив на своєрідності Латинської Америки. Відносини між народами мають бути не вертикально залежними, а горизонтально солідарними, бо «всі народи рівні, тому вони різні, цебто обдаровані своєрідністю». Такий підхід ставить специфічні завдання перед туристом-дослідником.

Автор праці «Протистояння цивілізацій», американський вчений **Самюель Гантінгтон** вважає, що в нинішньому світі існують такі цивілізації: західна, латино-

американська, японська, китайська, індійська, ісламська, буддистська, православна. Єдину цивілізацію вчений трактує як відповідність єдиному стандарту.

Нині серед різних цивілізацій переважає західна (євроатлантична, окцидентальна) цивілізація, до якої належить українська людинність на протигагу росіянам. Її спосіб життя найбільше відповідає вимогам інформаційного суспільства. Як реакція на західні цінності в Росії активізувалися пропагандисти *євразійської цивілізації*, яку безпідставно називають *православною*, бо більшість народів, що дотримуються православ'я, належить до західної цивілізації.

Нема сумніву, що єдина цивілізація ґрунтується на засадах західної цивілізації, яка сприйняла моральні вимоги християнської релігії без її перекручення у версію візантійського цезаропапізму, що завше був властивий Московії/Росії. Внутрішня суть західної цивілізації проявляється в європейській культурі. Саме така цивілізація виробила стандарти, до яких прагнуть піднятися інші народи. У цьому розумінні заслуговує особливої уваги думка А. Тойнбі, який визнає циклічність локальних цивілізацій, але заперечує їхню ізоляцію, твердить про культурні контакти між представниками різних цивілізацій, культурні взаємовпливи.

Справді, попри своєрідність різних культур даремно заперечувати контакти між різними народами. Як відомо, українське слово *майдан* наші предки запозичили від турків, відносини з якими в минулі століття не були простими, що знаємо з народних дум. Проте вже на початку ХХ століття становище змінилося. Український дипломат О. Лотоцький наголошував, що «непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завше годилися в минулому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння коначної для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури».

Досягнення культури одного народу інші народи сприймали завдяки масовим міграціям. У давнину та-

вими засобами нерідко були військові походи. Завдяки походам Александра Македонського виникло таке явище, як *еллінізм*. У Середньовіччі різні народи дізнавалися про християнство нерідко через паломників. Інакше кажучи, тогочасні мандрівники до святих місць чимало спричинилися до християнізації різних народів. Зрештою, велика антична культура виникла не на порожньому місці. З біографій еллінських вчених відомо, що вони їздили ознайомлюватися з мудрістю тодішніх єгипетських мислителів. Дослідники вважають, що на берегах Нілу формувався великий вчений Піфагор. Крім Єгипту, давні греки спиралися на здобутки тодішніх цивілізованих народів Вавилонії, Фінікії, Персії.

На противагу концепції паралельного розвитку локальних цивілізацій висловлювалася думка про *єдність світової історії*. Такий погляд обґрунтував Г. В. Ф. Гегель, один із засновників позитивізму Г. Спенсер та інші мислителі. Єдність світового розвитку людства підтверджена наприкінці ХХ століття. Якщо після Першої світової війни на протилежність приватновласницького суспільства претендував так званий «соціалізм радянського типу», то після розпаду СРСР він зазнав краху. Низка колишніх «комуністичних» сателітів Москви перейшли на протилежні позиції, а одноособовим світовим лідером стали США. Щоправда, тепер на друге місце у світі вийшов «комуністичний» Китай. Претензії ідеологів «особливого» суспільного розвитку Росії не мають достатніх підстав, адже за своїм економічним потенціалом вона посідає лише двадцять перше місце у світі, прирівнюючись до таких країн, як Фінляндія чи Чехія.

Нині розвиток світу взаємозалежний, хоч у перспективі вже проглядається протистояння західної й китайської цивілізацій при послідовному занепаді претензійної євразійської (московсько-православної). Як духовний прояв цивілізації національна культура так само визнає впливу сучасних засобів інформації (радіо, телебачення та комп'ютерних систем), що підтверджує взаємопроникнення культур. Нобелівськими лауреатами в гума-

нітарній сфері стають митці не лише нашого континенту чи Північної Америки, які репрезентують західну (спро-атлантичну) цивілізацію, а й представники інших континентів і цивілізацій.

Проте посилення «взаємозапіднення» (П. Тейяр де Шарден) культур не означає повної уніфікації і нівелювання національних культур, зникнення національних критеріїв цінностей, бо перешкодою на шляху до універсалізації надалі є відтворювана засобами культури національна ментальність. Така ментальність асоціюється насамперед в особливостях світосприйняття і реакції на різні феномени, в чому переконуються туристи, відвідавши інші країни. Зрештою, навіть в одній країні доводиться спостерігати особливості культури жителів, приміром, низовин і верховинців. Окрім того, треба зважати, що розвиток кожної культури залежить не лише від сусідських чи міжнародних контактів, а спирається на національну спадщину свого народу. Про механічне засвоєння чужих здобутків не може бути й мови.

Окрім того, не варто ігнорувати того, що навіть без приниження інших національних культур доведеться визнати неоднаковий рівень їхнього розвитку. Про взаємовпливи треба говорити без спроб приписувати їм симетричність, бо вони завше будуть асиметричними. За такого підходу доведеться конкретизувати висновок: *«Спадщина, на яку спираються культури різних народів, дедалі більше інтернаціоналізується»* (В. Антоненко). Зрештою, питання полягає в трактуванні самої інтернаціоналізації. За часів СРСР під інтернаціоналізацією розуміли «використання внеску кожної нації в суспільний прогрес, розв'язання національних та інтернаціональних завдань в єдності», «боротьбу як проти абсолютизації національних особливостей, так і проти їх ігнорування». На практиці тут не спиралися на наукові засади, а на волюнтаристські циркуляри монопольної партії, що, безумовно, позначалося й на туризмі. Приміром, без

рекомендації партійних органів поїхати як турист за кордон не міг навіть безпартійний громадянин.

Окрім того, ставлення до культури закордонних автолітвів Москви і різних радянських народів було не однакове. Ортодоксальні московські шовіністи не пропустили навіть республіканському компартійному керівникові Петру Шелесту книги «Україна наша Радянська», в якій з любов'ю описано живописні місця нашої Батьківщини. За часів тоталітарного режиму у відкритому доступі була поема польського поета Адама Міцкевича «Пан Тадеуш», в якій у непривабливому світлі показано царських солдатів. Водночас з повного зібрання творів Тараса Шевченка вилучено шість патріотичних творів. А яку кампанію розгорнули українофоби навколо роману Олеся Гончара «Собор»! Вина письменника була в тому, що він розгорнув події навколо пам'ятки козацького бароко, яка могла зацікавити туристів. Водночас автобіографічні книги вірменської письменниці Сильви Капутікян і аварського поета Расула Гамзатова, які змальовували історію й життя своїх народів, перекладено російською та іншими мовами народів імперії. А яку роль у розвитку туристичних маршрутів у Ленінграді зіграли поетичні твори О. Пушкіна, зокрема поема «Мідний вершник»! У Києві, Львові, Кам'янці-Подільському було обмежено знайомство туристів з церковними пам'ятками, які мають світове значення. Під час поїздок радянських туристів за кордон їх не розрізняли за національною ознакою, на вечорах дозволя співали, при тому, українцям російські пісні.

У наш час «діалог» культур отримав широкі можливості, що пов'язано з розвитком освітнього рівня населення, пошкваленням взаємозв'язків між народами, новими засобами пересування й комунікації. За таких умов уже недоцільно протиставляти Схід і Захід, як було в минулі століття. Як зазначалося, відходить у минуле європоцентризм, адже в духовній сфері посилюється вплив культурних здобутків країн Америки й Азії, туристи різних країн проявляють інтерес до здобутків у

попередні епохи народів Близького й Середнього Сходу. По-новому сприймаються місця, пов'язані із земним життям Ісуса Христа. У цьому руслі заслуговує на увагу концепція «азійського ренесансу» нашого письменника Миколи Хвильового.

Попри недоцільність протиставляти культуру Заходу і Сходу не варто недооцінювати особливостей цивілізаційного розвитку різних країн. Немає сумніву, що західні держави мають більші можливості для пропаганди своєї культури. Як відомо, серед мов міжнародного спілкування на перше місце вийшла англійська мова, у багатьох країнах, особливо Південної Америки, утвердилася іспанська мова, в Африці дещо поширена французька мова, а китайська, арабська, хінді мають регіональний вплив попри величезну кількість їхніх носіїв. Після розпаду СРСР збулося використання російської мови, хоч керівництво Російської Федерації і Російської православної церкви агресивно нав'язує концепцію так званого «русского мира» і прагне реанімувати імперію в колишніх межах. Перехід низки пострадянських держав на латинську абетку яскраво підтверджує тенденцію не на користь майбутнього Московії.

Безперечно, нові вимоги стоять перед міжнародним туризмом. Йдеться не тільки про взаємопізнання і взаєморозуміння між різними народами, що утверджує довіру між ними. У наш час особливого розвитку набуває культурний, науковий, спортивний туризм. Багатофункціональність туризму виступає чинником не лише соціальної інтеграції. Цьому сприяють згадані міжнародно-правові документи, що стосуються міжнародного туризму. У них визначено, зокрема, принципи міжнародного туризму: гідність людини, рівноправність народів, самобутність культур, моральні цінності різних народів тощо. Їх пронизують гуманізм і демократизм, що становлять основи для «діалогу» культур у туристичній сфері.

Для координації туристичної діяльності, вивчення її ефективності й визначення перспектив важливе значення мають міжнародні організації журналістів, пись-

ментників, учених, що цікавляться проблемами туризму-манства. Серед таких організацій на перше місце треба поставити ЮНЕСКО (Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), що сприяє співпраці зокрем діями освіти, науки й культури на міжнародному рівні, проводить міжнародні конференції, організовує інші заходи. На актуальні проблеми туризму реагує Міжнародна федерація журналістів і письменників з туризму. Окрім того, діє Міжнародний туристичний альянс, що об'єднує автоклуби, кемпінг-клуби, туринг-клуби тощо.

Широке поле наукової діяльності мають засновані 1951 року Міжнародна академія туризму й Міжнародна асоціація наукових експертів у галузі туризму. Перша організація сприяє взаємозбагаченню культур різних народів, збереженню світової культурної спадщини, удосконаленню контактів між вченими. Організуються відповідні конкурси з питань туризму і його ролі у взаємозв'язку культур. Дослідження вчених та інші інформаційні матеріали друкуються в журналі академії. У складі Міжнародної асоціації наукових експертів у галузі туризму працюють викладачі вищої школи, дослідники проблем туризму різних континентів (Європи, Америки, Азії, Африки, Австралії). Її форми роботи найрізноманітніші (конкурси, зустрічі, засідання тощо), але всі мають стимулювати розвиток міжнародного туризму. Така діяльність сприяє не лише взаємозбагаченню культур, а й зближенню народів у різних сферах.

Висновки

1. Міжнародна співпраця за політичними, культурними, соціальними, віковими, творчими та іншими критеріями характеризується як «народна дипломатія», яка сприяє взаєморозумінню між народами різних країн.

2. У такому контексті «запущений» термін «близьке зарубіжжя» не обґрунтований ні в географічному, ні в політичному, ні в культурологічному контексті, бо колиш-

ні «союзні республіки» СРСР належать до різних цивілізацій.

3. Питання міжнародного туризму ставлять нові вимоги перед різними науками (соціологією туризму, міжнародним приватним правом, світовою культурологією, етнологією тощо). Для координації співпраці в цій галузі створено різні організації.

4. Розроблений на міжнародному рівні Кодекс туриста відповідає вимогам гуманізму й демократизму, сприяє відносинам між народами й збереженню міжнародного миру.

5. Міжнародний туризм впливає на життя місцевого населення, але може бути не тільки позитивним, а й негативним. Негативно впливає на розвиток регіонів комерціалізація культури, недбайливе ставлення до збереження природного довкілля, аморальна поведінка туристів чи інших груп туристів.

6. Посилення контактів між представниками різних культур дає підстави для твердження про поступове формування загальнолюдської культури. Під час аналізу цього процесу треба зважати на самотність культури як феномену людського духу.

7. Попри своєрідність різних культур даремно заперечувати доцільність контактів між різними народами. Водночас про симетричність взаємовпливів не може йтися. Однак така асиметричність не заперечує «діалогу» культур, важлива роль у якому належить міжнародному туризму.

Лекція 5

Самореалізація людини в процесі туристичної діяльності

Попри багатоаспектність туризму як явища життєдіяльності перше місце посідає тут *антропологічний* («людський») вимір. Такий підхід ґрунтується на Глобальному етичному кодексі туризму, схваленому 1999 року. У ньому наголошено на загальній повазі людини й дотриманні її прав та основних свобод незалежно від раси, статі, мови, релігійної й культурної належності, способу життя.

Особливе значення в розвитку нинішнього туризму мають рекреаційні, ділові, оздоровчі, релігійні і культурні цілі. Серед міжнародно-правових документів, на яких оснований туризм, Кодекс називає Універсальну декларацію прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), які стосуються безпосередньо людини. Експлуатація людини в будь-якій формі заборонена як несумісна із шляхетною метою туризму.

1. Людський вимір туризму як філософська проблема

Як особливий вид людської життєдіяльності туризм відрізняється від інших її видів тим, що зумовлюється винятково інтересами й бажаннями людини як

внутрішніми чинниками. Людиновимірність туризму досліджує *антропология туризму* як окрема галузь туризмознавства. Під час аналізу туризму використовують такі поняття: *туристична діяльність, туристична активність, туристична дія, суб'єкт туризму*.

Туристична діяльність – не професійна, а винятково аматорська, бо туристом у широкому значенні називається людина, яка із задоволення чи якоїсь цікавості здійснює подорож. Якщо йдеться про професійність туристичної діяльності, то вона стосується її *суб'єктів*, насамперед туристичних фірм, їхніх працівників тощо. *Туристична ж активність* стосується насамперед туристів (мандрівників). Поняття *туристична дія* в широкому розумінні потрібно розглядати як таку, що стосується не тільки туристів, а й організаторів, які створюють належні умови для туристичної діяльності.

Як галузь туризмознавства *антропология туризму* водночас виступає як галузь філософії, філософська теорія, що підходить до туризму як до активності людини, що задовольняє свої інтереси й бажання, пов'язані з подорожами, які вибрані добровільно. У цьому відмінність туризму від переміщення людей, спричиненого зовнішніми чинниками. Як відомо, Середньовіччя характеризувалося переміщенням народів, які рухалися, в основному, зі Сходу на Захід, що не залежало від їхньої волі. Нині таке переміщення стосується втікачів з країн Близького і Середнього Сходу, в яких триває війна. Не зі своєї волі переміщаються військовополонені. Від чужої волі залежить пересування військових частин. Із цього випливає особлива ознака туристичної подорожі – *невимушеність*, пов'язана з інтересами й бажаннями самої людини.

Інтерес – це усвідомлена потреба людини, а бажання – її прагнення. Як відомо, потреби бувають *первинні* і *вторинні*: перші – це потреби людського тіла (вітальні чи фізіологічні), вторинні – потреби в соціальній і духовній сферах. Соціальні потреби пов'язані із

самореалізацією індивіда в соціумі, його соціальним статусом і суспільним визнанням. Духовні потреби впливають інтелектуально-емоційне життя людини. Обґрунтовуючи мотивацію дій людини, вчені розробили концепцію ієрархізації людських потреб.

Водночас варто зазначити, що розподіл та ієрархія потреб значною мірою відносні, позаяк вони перебувають у єдності й можуть перетинатися. Звісно, вітальні потреби первинні, але вони нерідко накладаються на соціальні й духовні потреби, залежать від них. Своєю чергою вітальні потреби впливають на інші потреби. Туризм тісно пов'язаний з духовними потребами, які зумовлені пізнанням, моральністю, естетикою, розумінням трансцендентності, сенсу людського існування.

Під час дослідження туризму, виходячи з його визначення, потрібно враховувати, що «розпізнавчою рисою людини упродовж всього її життя залишаються безперервні бажання» (А. Маслоу). Як підтверджують дослідження, способи задоволення людських бажань залежать від особливостей культури. Для пенсіонерів цивілізованого світу бажання урізноманітнити своє життя подорожками має надзвичайно важливе значення.

У туризмі органічно поєднується зацікавленість і задоволення, бо вони пов'язані з новизною, чимось нешайомим чи надзвичайним, особливостями його сприйняття. З погляду сприйняття зацікавленість – це прояв не тільки інтелектуальної й духовної потреби, а й потреби вітальної, бо людина прагне уявно розширити свій життєвий простір. У цьому дослідники вбачають антропоморфізовану форму задоволення людини як соціальної істоти своєї потреби. Навіть допускається, що в цьому проявляється вітальна потреба, яка визначає туристичну активність. Розповідаючи про свої подорожі, турист згадує місця свого перебування, які він «суб'єктивно засвоїв, навіть присвоїв – хоча й у віртуальний спосіб – певний простір, зробив його «своїм» (Т. Пархоменко). Підтвердженням цього вважається купівля туристами сувенірів у місцях, де вони побували,

фотографування на тлі краєвидів чи історичних пам'яток, а також письмове позначення про своє перебування не тільки на міських об'єктах, зокрема пам'яток культури й історії, а й на пагорбах тощо. Дослідники вбачають у цьому «вітальне присвоєння дійсності». Проте до таких позначок можна підійти з погляду не лише морального, а й естетичного. У цивілізованих країнах пошкодження пам'яток передбачена відповідальність згідно з чинним законодавством. Зрештою, позначки на міських стінах чи пам'ятниках аж ніяк не прикріплюють таких об'єктів.

Окрім того, на задоволення вітальних потреб спрямований насамперед рекреаційний та реабілітаційний туризм. Таких туристів називають ще «відпочивальниками», бо вони найбільше турбуються про своє фізичне почуття. Тоді мета подорожі неодмінно передбачає перебування на морських чи гірських курортах, щоб відчути вплив життєдайного сонця, води, повітря.

Туристичні фірми нерідко виставляють на перший план інформацію про екзотику чиеїсь кухні або унікальність напоїв. У рекламних проспектах змальовують французьку, італійську, угорську, грузинську, китайську, японську чи іншу кухню, вишукані вина, коньяки, віскі тощо. Нема сумніву, що туризм неодмінно охоплює готельний чи санаторно-курортний бізнес, а з ним пов'язаний бізнес ресторанний. Мабуть, термін «гастрономічний туризм» не відтворює справжньої суті таких подорожей.

Соціальні потреби передбачають самоутвердження людини, що зумовлено різними причинами: *потреба спілкування, прагнення нових знайомств, домагання престижу, неодмінність нових вражень і певних розваг, ділова зумовленість.*

Дослідники зазначають, що в наш час *потреба міжлюдського спілкування* виходить на перше місце. Вона зумовлена тим, що ще в минулому столітті значна частина людства зіткнулася з проблемою самотності. Як відомо, філософія екзистенціалізму після Другої світової

їїни широкого поширилася в цивілізованому світі, позаяк вона порушила питання сенсу життя, долі людини, вибору й особистої відповідальності. Особливу увагу приділяють ізольованій людині, інтереси якої зосереджені на собі, власному ненадійному існуванні, спричиненому самотністю.

Самотність стосується не лише бездітних людей. Нуклеризація як тенденція сімейних відносин призводить до збільшення кількості сімейних пар, бо одружені діти проживають окремо.

Звідси – *прагнення нових знайомств*, що дає змогу урізноманітнити людське життя. Негативно впливає й те, що комунікація людини тепер нерідко обмежується родиною і робітнею (місцем праці). Туристична група як форма тимчасового спілкування сприяє встановленню соціальних зв'язків, розширяє коло знайомств.

Окрім того, деякі форми туризму слід розглядати як *домагання престижу*. Інакше кажучи, засобами туризму демонструється певний статус на політичному, соціальному чи економічному рівні. З вирішенням соціальних завдань пов'язані різні форми ділового, фахового або деякого іншого туризму.

Безумовно, туризм зумовлений також *духовними потребами* людей. Спочатку він розвивався як паломницький (прочанський) туризм, коли прихильники різних релігій відвідували святі місця. Як знаємо, для християн такий туризм передбачає мандрівки до Гробу Господнього в місті Єрусалимі. Мусульмани вважають своїм обов'язком побувати в містах Мекка і Медина, а індуїсти – на берегах священної ріки Ганг. Свої святині вшановують буддисти, конфуціанці, синтоїсти тощо.

Як відомо, Ісус Христос проповідував нове релігійне вчення, мандруючи землями Палестини. Відтак уже апостоли Спасителя подорожували в різні країни. Ще з давнини наші предки особливо вшановували апостола Андрія Первозваного, який відвідав гори на березі Дніпра й провістив велике майбутнє нашій золотоверхій столиці Києву.

В Україні з давніх-давен паломники вшановували храми Києва, Почаєва, Львова та інших міст. Героїня Шевченкової поеми «Наймичка» плакає мрію:

Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся...

Мандрівне життя вів наш славетний філософ Григорій Сковорода, який завжди носив Святе Письмо, читав під час подорожей Вічну Книгу, намагаючись збагнути суть людського життя, адже його життя органічно відповідало його філософському вченню.

Під час паломницького, духовного туризму людина намагається збагнути свою ідентичність, релігійну символототожність, підтвердити відданість вибраним духовним цінностям, світоглядним орієнтирам. Як відомо, незадовго до смерті наш великий письменник Микола Гоголь відвідав Гріб Господній.

Культурний (культурно-історичний) туризм має перед собою дві мети: *освітню й емоційну*. Насамперед турист прагне побачити ту чи іншу пам'ятку або конкретне місто. Приміром, у Києві мандрівники прагнуть ознайомитися з храмом Святої Софії, Києво-Печерською лаврою, Володимирською горою, музеєм жертв Великого Голодомору 1932–1933 років, національним університетом, театром опери й балету, побувати на схилах Дніпра тощо. У Львові туристи не можуть оминати Високого Замку, проспекту Свободи, площі Ринок, храму Святого Юра, Стрийського парку та інших пам'яток. З такою самою метою люди подорожують до Кам'янця-Подільського, Чернігова, на острів Хортицю, в оспіваний Тарасом Шевченком і прославлений уже в минулому столітті Холодний Яр на Черкащині тощо. Дуже популярними серед туристів є Олеський замок на Львівщині, Мукачівський замок і Долина нарцисів біля Хуста на Закарпатті, Колодяжне, де минули дитячі роки Лесі

Українки, на Волині. Як наслідок людина збагачується не лише інтелектуально, а й естетично і навіть морально.

На задоволення духовних потреб спрямований *ностальгійний* туризм. Часто він проявляється як *етнічний* туризм, коли йдеться про відвідини батьківщини свого походження чи рідних країв своїх предків. Він для українців у країнах поселення особливо важливий, адже поза межами нашої держави проживає, за різними даними, від 12 до 20 млн наших етнічних братів. На підтримку їхніх зв'язків з Україною спрямовується діяльність Товариства «Україна-Світ», Світового конгресу українців, Української головної координаційної ради та інших. До проголошення незалежності зв'язки між такими частинами нашого народу були ускладнені, адже поїздки за кордон чи навпаки були під постійним наглядом спецорганів. У групах туристів неодмінно був замаскований їхній представник, що потім звітував про дії й погляди своїх супутників.

Як приклад ностальгії за рідним краєм доцільно нагадати відомі слова з поезії Тараса Шевченка:

Якось недавно довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкїї б'ючи,
Пречистїї ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину...

Відірваний ще в дитинстві від рідного краю, поет прагнув побачити ті любі його серцю місця. Як відомо, поет здійснив три подорожі на українські землі, мріяв побудувати хатину і провести там останні роки життя.

Не забували про малу батьківщину інші наші письменники. Микола Гоголь облюбував Італію найбільше

тому, що вона нагадувала йому рідну Україну, відвідував рідну Полтавщину. А як емоційно описав Іван Франко батькову кузню, рідне Підгір'я!

Дослідники характеризують ностальгійний туризм як генетичне покликання («поклик предків»). Він проявляється насамперед у відвідинах малої батьківщини. Однак треба виокремлювати серед такого туризму сучасний туризм як його вищу форму, бо в такому разі йдеться про підтвердження людиною своєї національної ідентичності. Він може бути також індивідуальним (камерним). Водночас треба наголосити, що нерідко відвідання батьківщини в широкому й вузькому значенні, як правило, поєднуються. Зрештою, таке питання надзвичайно складне і вимагає теоретичного обґрунтування. Доведеться відповісти на запитання: що таке для людини батьківщина? На проводах школярів з Канади львівські школярі співали відому пісню Василя Симоненка про батьківщину, якої не можна вибрати. Виникає питання: що розуміли під нею групи молоді з двох країн, розділених океаном?

Треба зауважити, що відвідання рідних місць не завжди дарує людині тільки позитивно-емоційне наснаження. Не маємо права забувати, що в роки Другої світової війни і в повоєнний час немало сіл було знищено гітлерівськими й московсько-більшовицькими загарбниками. Чимало наших краян загинуло в роки Великого Голодомору 1932–1933 року. На жаль, зникають населені пункти й останніми роками.

Ностальгійний туризм зумовлює в людини особливий емоційний стан, бо її спогади відтворюють суб'єктивні картини минулого чи пережитого, повертають у давні часи.

Останнім часом набув поширення *фан-туризм* як різновид мандрівок. Він пов'язаний зі спортивними змаганнями команд й окремих спортсменів на виїзді. Прихильники спортивних зірок чи цілих клубів демонструють своє пошанування до певних спортсменів. Особливе значення мають національні команди чи

спортсмени конкретної національної належності. Щоб протидіяти пошвавленню національної гордості, за часів тоталітарного компартійного режиму владні органи фактично заборонили створювати національні спортивні команди, зокрема футбольні.

Як зазначають дослідники, фан-туризм втілює національний архетип, посилює відчуття якоїсь спорідненості між фаном і його кумиром. Проте фан-туризм не отожднюється зі спортивним туризмом, що може бути фаховим або аматорським.

Аналізуючи фан-туризм, не можемо оминати його моральні аспекти, адже після перемоги чи поразки спортивних кумирів їхні прихильники можуть вдаватися до виплеску емоцій, що межують з відповідальністю за кримінальним законодавством. Йдеться про спричинення шкоди не тільки прихильникам інших команд, а й непричетним громадянам.

2. Гуманістична роль туризму

Туризм належить до тих чинників, які визначають особистість у певному соціумі, її взаємозв'язки. Треба зважати на те, що нинішній світ динамічний як ніколи. Від адаптації до такого довкілля залежить виживання самої людини. Як ніколи на перший план виходять проблеми ноосфери, яким має бути підпорядкований егоїстичний індивідуалізм. Водночас його слід підпорядкувати спільним інтересам, бо кожна людина – це член нації, а вона, своєю чергою, належить до людства як єдиного співтовариства.

Як вважають дослідники, динамічність світового розвитку вимагає гармонійності суспільно-економічних і природно-екологічних процесів, синтезу природничо-технічних і соціально-гуманітарних наук. Сучасний фахівець має бути готовим до розв'язання на належному науковому рівні проблем актуального суспільного розвитку. Такі вимоги стосуються не лише виробничих процесів, а й управління суспільним розвитком і між-

людськими взаєминами. Цим зумовлюється гуманізація освіти, шкільної та особливо вищівської. Проте доводиться констатувати, що в нашій країні простежується протилежна освітня політика.

Гуманізація охоплює два аспекти: з одного боку, виховання майбутнього фахівця, а з іншого – створення відповідного соціального середовища. Відповідно до цього дипломований фахівець не може зупинитися у своєму освітньому розвитку – йому треба постійно підвищувати свій освітній рівень. Зрозуміло, важливу роль у цьому відіграє туризм, про що можна судити з попередніх розділів.

На перший план потрібно поставити положення, що у світовому розвитку процеси творення переважають над процесами руйнування – інакше не могло б бути мови про суспільний процес. Однак останнім часом деякі політичні режими (особливо в Російській Федерації й комуністичній Кореї) загрожують знищенням здобутків людської праці новітньою зброєю. За таких умов гуманізм набуває ширшого значення. Він стосується не лише етики поведінки, а й різних сфер людського буття.

Дослідники звертають увагу на те, що для утвердження гуманізму найважливішу роль відіграє вища освіта, з чим не можна погодитися з кількох причин. По-перше, рівень вищої освіти, безсумнівно, залежить від того фундаменту, який закладає середня освіта. Як підтверджує досвід, середня школа найбільше втратила у виховній роботі, бо виник вакуум після ліквідації молодіжних організацій тоталітарного періоду, який нічим не заповнений. По-друге, після отримання диплома про вищу освіту молоді спеціалісти змушені самі шукати місця праці. Однак вони не підготовані до самостійного вибору, бо у вишах немає позанавчальної роботи, а молодіжні організації не працюють. По-третє, наше суспільство вразила корупція, яка проникла в усі його пори. І вища школа не може бути позитивним винятком. По-четверте, за таких умов навчання майбутніх фахів-

ши з туризмознавства також відчуває хиби, властиві всім випускникам вишів.

На нашу думку, до слів В. Федорченка про роль вищої школи потрібно ставитися не як до констатації доконаного факту, а лише як до настанови, що «гуманізація вищої школи є одним з найважливіших засобів гуманізації всього суспільного життя, своєрідною творчою лабораторією формування гуманних меж людських стосунків, а також каталізатором, котрий має прискорити гуманізацію соціуму як цілого». У тому й справа, що таку гуманізацію соціуму можна забезпечити комплексно, а не тільки силами вищої школи.

При підході до гуманістичних завдань туризму треба зважити, що сам гуманізм означає систему поглядів, які визнають цінність людини як особи, її право на щастя, свободу і розвиток природних задатків. Проте вважати критерієм гуманізму рівність і справедливість у взаєминах між людьми недоцільно, адже люди не рівні від природи, що, безперечно, проявляється і в туризмі. Поза сумнівом, що за певних умов жінки, діти і люди похилого віку заслуговують на більші права, порівнюючи з іншими членами туристичної групи. Наголошення на рівноправності всіх членів суспільства насправді обертається несправедливістю. Як тут не згадати євангельської притчі про блудного сина.

Вітчизняний дослідник В. Федорченко розрізняє гуманізм у звичайному й ширшому розумінні. На його думку, «у звичайному розумінні гуманізм означає забезпечення індивідів такою системою благ матеріального, соціального й культурного характеру, які гарантували б реалізацію прав людини, що їх має забезпечити соціальна держава». Як видно, вчений підходить до самої людини насамперед як до об'єкта, на який впливає держава. Звісно, підпорядкування людини державі не відповідає сучасним вимогам, що спростовується при трактуванні гуманізму в ширшому розумінні, який «безпосередньо пов'язаний із суспільством активних, ініціативних і високоосвічених людей». Проте вважати, що

всі члени суспільства будуть високоосвіченими людьми – це видавати бажане за дійсне.

У ширшому розумінні гуманізм передбачає обов'язки соціальної держави і «солідарного громадянського суспільства» (В. Федорченко). До речі, сам прихильник такого тлумачення далі заперечує собі. По-перше, він зазначає, що до особистості не слід підходити лише «як одного з чинників анонімних соціальних сил». По-друге, наголошує на неповторності й суб'єктивності людини, особливого її значення у світі як «унікального створіння». По-третє, автор наголошує на «ідеї коеволюції», що «виходить з принципу органічної єдності космосу, природи, соціуму і людини». Отож, особистість надає своїм існуванням сенсу самому світу, органічно єднає його.

У дослідницькій літературі наголошено на доконечності «перевідкриття» гуманізму, що означає «повернення до людини». Таке «повернення» передбачає єдність двох процесів: по-перше, перегляд традиційних версій гуманізму відповідно до змін за останні століття, а по-друге, трактування його на основі нових здобутків соціально-гуманітарних наук (антропології, соціології, етики, педагогіки, соціоніки, етнології, культурології та інших). Особливе значення тут має філософія.

Події ХХ й ХХІ століття стали серйозним випробуванням для людства. Доводиться розв'язувати проблеми людського буття в умовах загрози Третьої світової війни, яка може призвести до знищення людства. За таких умов філософи дійшли песимістичного висновку. Футурологи заговорили про небезпеку «антропологічної катастрофи», що, безумовно, означає «кінець гуманізму». Як відповідь на такий виклик у міжнародно-правових документах обґрунтовується «стратегія виживання», що має запобігти трагічним наслідкам, не допустити посилення кризи, спрямувати негативні процеси в русло позитивного розвитку, спираючись на досвід, набутий людством у минулі століття.

Безумовно, першочергову роль у вирішенні назрілих питань відіграватимуть соціально-політичні засоби.

Подночас значна увага приділена міжнародному політону, в якому мають взяти участь різні національні організації. У цьому значно підвищується конструктивна роль міжнародного туризму в контексті так званої «народної дипломатії» на засадах гуманізму. Як наслідок посиляться інтеграційні процеси.

Насамперед потрібно вдосконалювати співпрацю між релігійними, молодіжними, просвітницькими, науковими та іншими організаціями. Така співпраця докопчна ще й тому, що визнані після Другої світової війни міждержавні кордони часто не відповідають межах етнічного розселення. Приміром, значні частини українських етнічних земель опинилися поза кордонами нашої держави. Трагічними для нашого народу були наслідки антиукраїнської акції «Вісла», яку провело повосне комуністичне керівництво Польщі. Своєю чергою на території України чимало пам'яток інших, насамперед сусідніх, народів з минулих століть. Безумовно, обмін туристичними делегаціями має здійснюватися на засадах гуманізму, що неодмінно передбачає насамперед високий інтелектуальний і моральний рівень самих працівників туристичних служб, а також закладів обслуговування туристів.

У цьому контексті особливе значення має «комунікативна культура». Треба зважати, що попередні десятиліття негативно позначилася на міжлюдських стосунках. По-перше, московсько-більшовицька окупаційна влада присилала чи наставляла на керівні посади осіб, які не могли бути прикладом у культурному розумінні. По-друге, засобами мистецтва пропагували як ідеали впертих, хоч і політично витриманих «героїв». По-третє, за кордоном могли побувати лише ті громадяни, яким компартійна влада висловлювала довіру. Більшість людей не має досвіду спілкування з чужинцями.

«Комунікативну культуру» доречно розглядати в контексті «нового гуманізму». Щоправда, її не варто трактувати як основний елемент у цьому контексті, й недооцінювати не можна. У Глобальному етичному кодексі

туриста (1999) висловлено впевненість, що «завдяки безпосереднім, спонтанним і ненав'язливим контактам чоловіків і жінок як представників різних культур і способів життя туризм становить потужний фактор забезпечення миру і зміцнення дружби та взаєморозуміння між народами нашої планети». Ще раніше Гаазька декларація з туризму (1989) характеризувала сучасний туризм як основний засіб міжособистісних зв'язків у різних сферах (політичній, економічній і культурній).

Спілкуючись з іншими людьми, турист проникає в їхній духовний світ, що впливає на його самоідентифікацію. Звісно, цей процес неоднозначний, бо співрозмовники можуть представляти інші культурні традиції, політичні чи релігійні переконання, відрізнятися соціальним становищем, набутим життєвим досвідом.

Нині міжнародний туризм характеризують як «феномен ХХІ століття», для чого є достатні докази. По-перше, треба наголосити, що в наш час у статусі туриста щорічно перебуває понад третина населення нашої планети. По-друге, варто брати до уваги вагомість прибутків від туристичної сфери, що підвищує її соціально-гуманістичне значення і дає підстави обґрунтовувати «постматеріальні» цінності. По-третє, туристична діяльність створює можливості для праці значної частини населення, що особливо важливо в умовах економічної кризи. По-четверте, після проголошення незалежності колишніх «союзних республік» туризм набув нові можливості. Особливо позитивно на його розвиток впливають євроінтеграційні процеси, зокрема надання Україні та іншим державам на пострадянському просторі безвізового режиму.

У дослідницькій літературі порушують питання про зміну мотивів для подорожей. Раніше громадяни СРСР вирушали в туристичні поїздки значною мірою задля матеріальних вигод, здебільшого купівлі товарів, що були дефіцитом у «країні розвиненого соціалізму». Такі поїздки називаються *шоп-турами*. Тепер мотиви поїздок змінилися, а разом з ними – їхня гуманістична суть.

Наші туристи дедалі більше уподібнюються до туристів з інших країн. На перше місце виходять відпочинок на відомих світових курортах, ознайомлення з невідомими країнами, звичаями, культурою населення, пам'ятками історії й культури, відвідання святих місць, професійні контакти тощо. Як наслідок підвищується самосвідомість певних груп населення, розширюються можливості краще зрозуміти світ, події світового розвитку, а також причини міжнародних конфліктних явищ. Водночас людина може удосконалити чи й змінити життєву орієнтацію. За таких умов формуються нові «моделі мислення» не тільки окремої людини, а й груп населення.

Немає сумніву, що туризм сприяє порозумінню між різними людьми, міжнародній солідарності, в чому його переваги перед іншими формами людського спілкування. Приміром, у політичній сфері представники тієї чи іншої країни мають захищати національні інтереси. Можна погодитися з висновком, що для політика на першому місці доцільність, якій підпорядковується моральність. Проте тут не може бути однозначності. Порівнюючи дії західних і російських дипломатів, дослідник доходить висновку про їхнє протилежне ставлення до моралі. Цивілізований світ вразила хамська заява російського дипломата на засіданні Ради Безпеки ООН. Західні дипломати не можуть такого допустити: вони принаймні зовні дотримуються етичних правил. У бізнесі на перший план виходить прагматизм, бо йдеться про конкуренцію, від чого залежить виживання одного з партнерів або їхня відносна співпраця в непростих умовах. Коли йдеться про туризм, то доцільно звернути увагу на особливості відносин у ньому, серед яких треба назвати такі риси, як відкритість, незапрограмованість, безпосередність, а в деяких випадках – сердечність.

Як уже зазначалось, туризм як форма людських контактів має значний гуманістичний потенціал, сприяє порозумінню між народами, слугує зміцненню миру. Всесвітні дні туризму вже у своїх назвах підтверджують його спрямованість. У тематичних гаслах цих днів наго-

лошується насамперед на ролі туризму у збереженні і зміцненні миру («Туризм – важливий чинник миру на землі», «Туризм – фактор миру і толерантності», «Туризм – інструмент миру і діалогу між цивілізаціями» тощо), солідарності між народами, збереженні світової духовної спадщини для майбутніх поколінь, забезпеченні сталого розвитку у світі, соціальної гармонії й подолання бідності тощо.

Насамперед треба наголосити, що туризм сприяє розумінню єдності світу попри суспільні суперечності, соціальні конфлікти, постійні драматичні події в різних частинах світу. Хворобою нашого століття дослідники називають *соціальний імунodefіцит*, від якого не спроможні позбавити технічні досягнення інформаційного суспільства (радіо, телебачення, Інтернет). Лише безпосередні контакти з іншими людьми, безпосередній «діалогічний стиль» дає змогу долати ізольованість людей, особливо пенсійного віку. Отже, туризм слугує об'єднанням людей на локальному, регіональному, національному й міжнаціональному рівні. У цьому також проявляється його гуманізм.

Як суспільна істота людина не може жити без спілкування з іншими людьми. Поряд із сім'єю, сусідами, колегами на роботі спілкування в туристичних поїздках виховує толерантність, навчає домовлятися, створювати належний психічний настрій. Із цього випливають вимоги комунікативної культури, зокрема знань із соціальної психології, педагогіки, етики та інших наук. Такі вимоги стоять, насамперед, перед працівниками туристичної сфери, та вони важливі й для самих туристів. Цим зумовлене значення навчальних закладів, які готують фахівців для туризму.

Туристичні заклади в нашій державі вивчають досвід європейських держав, провідних країн світу, які намагаються поєднувати інтереси туристів з національними й регіональними особливостями, зокрема їхніми рекреаційними можливостями. Треба зважати, що організація туризму вимагає комплексного підходу, адже

нин може бути міжнародним, національним, рекреаційним (спортивно-оздоровчим, «зеленим», сільським), інформаційним тощо. Не варто забувати про організацію готельного господарства і ресторанних послуг, менеджмент «туристичної індустрії» та ін. В. Федорченко наголошує: «Структурна перебудова вищих закладів освіти є наслідком зміни часу, зміною їх соціальних функцій, потребою посилення гнучкості та варіативності системи післяшкільної освіти, яка передбачає розвиток різноманітних навчальних закладів з різними напрямками та рівнями підготовки майбутніх фахівців».

Турбуючись про гуманізацію туристичної сфери, вищі навчальні заклади України працюють над проблемами, що стосуються ефективності навчання фахівців з різних галузей туристології. Розв'язання цих проблем, як зазначалося, вимагає комплексного підходу, бо йдеться про різні аспекти суспільного життя (культуру міжлюдських відносин, утвердження гуманістичних цінностей, «народну дипломатію», туризм у громадянському суспільстві, правила екологічної безпеки і правові аспекти туризму, інтеграцію держави в європейський простір тощо).

Навчальні заклади в Україні, які готують фахівців для туризму, контактують з міжнародними організаціями і вищими національними закладами в інших країнах. В умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України змінюється вектор співпраці. Зрозуміло, що після агресії Російської Федерації проти нашої держави довелося переорієнтуватися на співпрацю наших туристичних організацій із західними партнерами.

3. Задоволення людських потреб у сфері туризму

Діяльність людини зумовлена насамперед тим, що вона виступає одночасно як біологічна, соціальна і ду-

ховна істота. На її суспільну активність впливають не тільки внутрішні мотиви, а й зовнішні фактори, цебто суспільне і природне середовище. Такий підхід заперечує як спрощене твердження про те, що людина – це сукупність суспільних відносин. Попри вплив на її трудової активності треба зважати, що людина не може жити без дозвілля й розваг, які також впливають на її ціннісні орієнтації, саморозвиток. У цьому важливість для самореалізації людини туризму, яку трактують як *Homo travelus*, цебто людина-мандрівник чи людина, що подорожує.

До подорожі людину спонукає принцип **задоволення**. Проте задоволення людини від туризму особливе. Воно відриває її від буденності й монотонності, рутинності, надаючи задоволенню вишуканості. Туризм як діяльність своєрідно виводить людину поза межі усталеного ритму життя, його однотипності, приносить нові враження, наснажує емоційно від зустрічі з невідомим раніше. Як наслідок виникають нові зацікавлення, що стимулюють людську активність навіть у її повсякденній праці. Людина має можливість використати досягнення культури інших народів, а також їхні здобутки в інших сферах (виробництві, управлінні, побуті тощо).

Потрібно зважати й на те, що нинішня людина психічно переобтяжена. Йдеться насамперед про її роботу, незалежно від належності до якогось типу (фізичної чи розумової). Отож, до туризму треба підходити як до психічного розвантаження й емоційного наснаження. Водночас туризм дає змогу для інтелектуального розвитку без особливих зусиль, набуття нового соціального досвіду. Тобто туризм слугує розвитку *людини розумної*, або *Homo sapiens*, *людини, що творить*, цебто *Homo faber*, *людини дії (Homo agens)*. Як видно, вплив туризму на людину охоплює її різні іпостасі (особистість, працівника, користувача і споживача). Поза межами повсякденності людина задовольняє ті бажання, які вона не спроможна задовольнити в щоденній рутині.

Оцінюючи різні схильності українців, наші дослідники туризму не беруть до уваги того, що серед архетипів нашого народу першість належить прив'язаності до землі, яку трактують як своєрідну матір. Не варто недооцінювати й архетипу козака-героя. Звідси сумнівність такого твердження: «Багатовікова соціальна та політична закріпаченість, відсутність у них (українців. – О. Г.) громадянського суспільства, державності призвели до того, що українець сублімувався в туризмі. Українець не чинив опору соціально-економічним негараздам, він пристосовувався» (О. Головащенко). По-перше, потрібно зважити, що закріпачення і туризм – речі не сумісні, адже туризм – це справа вільних людей. Окрім того, чумакування було не головним видом праці нашого народу, хліборобського за своїм покликанням. Те саме стосується нинішнього так званого «човникового туризму». По-друге, твердження про покірність українців спростовує наша історія. Упродовж цілих століть наші козаки боролися проти чужоземного поневолення. Не засвідчують покірності нашого народу гайдамацькі повстання, створення легіону Українських січових стрільців на початку Першої світової війни, боротьба вояків «Холодноярської республіки» проти московсько-більшовицьких поневолювачів, самовідданість українських націоналістів і бійців Української Повстанської Армії. У найновішій історії наші патріоти організувалися в Народний Рух України, вийшли на столичний Майдан під час Помаранчевої революції та Революції Гідності тощо. По-третє, dokonечно спростувати твердження про «бездержавність» нашого народу, адже наш культуролог і поет Євген Маланюк та психолог Володимир Янів обґрунтували концепцію «держави в державі», що властива українцям як національній спільноті. По-четверте, наша історія спростовує тезу про відсутність в українців «елементів громадянського суспільства». Насправді, як доказали вітчизняні дослідники, на західноукраїнських землях не тільки елементи, а саме громадянське суспільство було сформоване в протиборстві з поляками

як панівною національною меншиною. Нарешті, попри роль туризму в суспільному житті українців не варто трактувати схильність до нього як ментальну рису українців. Безумовно, не будемо заперечувати «прагнення побачити нове», але воно властиве усім народам і українці не можуть бути винятком попри характерний романтизм, а мрійливість й естетизм не пов'язані безпосередньо з подорожами.

Ще серйозніші заперечення щодо такого твердження: «Подорожі українців дозволяли (давали змогу. О. Г.) їм переживати фарс повсякденних дрібниць, безглуздя чвар у міжособистісних стосунках і у взаємовідносинах з владою» (О. Головащенко). Такі властивості українцям приписують упередженні недоброзичливі, намагаючись накинати нам комплекс меншовартості. Доконечно наголосити, що негативне ставлення наших країн до влади зумовлене тим, що українці не сприймали чужої влади, *влади поневолювачів*.

Що стосується туризму українців, то треба зважати на особливість монотонного, ритмічного життя хліборобів, стереотипність побуту, що не сумісне з тривалими відлученнями від рідної домівки. Безумовно, таку ізольованість не можна оцінювати лише позитивно, адже вона протидіє «піднесенню» людини над побутовою циклічністю, сприйняттю досягнень інших народів. На сучасному етапі, як підтверджують дослідники, динамічні трудові переміщення найбільше властиві мешканцям західного регіону, а на противагу їм жителям Донбасу властива ізольованість.

Розвиткові туризму сприяє глобалізація сучасного світу, проти якої виступають ідеологи в Росії, дотримуючись дещо змінених поглядів москвофільства (євразійства) на противагу історичному західництву. Під час мандрів людина потрапляє в незвичні для неї умови, що суперечать її життєвому досвіду, який сприяє розширенню її світогляду, зміні ціннісних орієнтацій, перегляду успадкованих традицій, що беззастережно визнавалися раціональними і безальтернативними. Тут проявляються

дні крайності, адже турист може потрапити в різні країни на рівнем їхнього розвитку. У прогресивних країнах він сприймає досягнення тамтешнього населення й намагається застосувати на батьківщині. У слаборозвинених країнах мандрівника охоплює гордість за рідну землю, бо його народ досягнув більших успіхів, порівнюючи з людьми, з якими довелося зустрітися. Особливо корисні туристичні поїздки для підвищення фаховості людини, бо вона має змогу порівнювати свої успіхи з досягненнями колег в інших країнах.

Як зазначають дослідники, з туризмом пов'язана особлива увага до *екзистенціальних* проблем, що яскраво проявляється в мандрівках паломників. Водночас туризм дає змогу по-новому оцінити омріяний ідеал. Опинившись в іншій ситуації, людина осмислює повноцінність свого існування, абстрагується від щоденної суєти. Мандруючи до святих місць, людина підноситься духом над жорстоким світом і переноситься у вищий світ, в якому панують незбагненні добро й краса. Зворотним боком цього є вихід за рамки розчарування буденним життям. У такому розумінні туристична подорож уявляється святом, формою самопізнання людини, реалізації свого соціального і творчого призначення.

Останнім часом дедалі більшої популярності набуває *екстремальний* туризм, що дає змогу досягти особливо сильних переживань людям, схильним до ризику. Тут доречно звернути увагу на особливості життя людей у розвинених країнах. Насамперед їхня соціальна стабільність неодмінно вселяє впевненість у можливості подолати не тільки суспільні, а й природні вершини. Водночас людина, особливо схильна до авантюризму, прагне емоційної наснаги в екстремальних ситуаціях. Подолання гірських вершин утверджує впевненість людини в подоланні різних небезпек, дає змогу глибше збагнути сенс людського життя.

Доконечно наголосити, що людина не може жити лише теперішнім, а має оцінювати свої дії з погляду майбутнього. Водночас вона зобов'язана не тільки захи-

щати людську гідність, а й розвивати свої здібності, чому сприяє туризм. Можна сказати, що в процесі туристичної діяльності людина своєрідно самозаглиблюється, самоутверджується і самовдосконалюється для реалізації свого творчого потенціалу. На це спрямована її туристична активність, коли людина самопізнається в нових умовах.

Проте не можна погодитися з глорифікацією такої «переваги» туризму: «Володіння іноземними мовами дозволяє людині «проекувати» зміни свого місця проживання, змінювати соціальний статус та ставати представником тієї чи іншої титульної нації» (О. Головащенко). Треба наголосити, що в такому разі йдеться не про туризм, а про **зраду** свого народу. Намагання обґрунтувати зміну належності до титульної нації не витримує критики ні з морального, ні з теоретичного погляду.

Людські потреби залежать від багатьох чинників, що можуть бути *суб'єктивними* і *об'єктивними*. Серед *суб'єктивних* чинників треба назвати такі: вік, освіту, здоров'я, соціальне становище, сімейний стан, конфесійну, національну і громадянську належність. Поряд з ними важливу роль відіграють *об'єктивні* чинники, зокрема наявність вільного часу, сезонність, географічний напрям, громадянське становище в певній країні, склад туристичної групи.

Коли йдеться про вік туриста, то за цим критерієм туристів можна поділити на кілька груп: 1) діти дошкільного віку; 2) школярі; 3) молодь; 4) туристи зрілого віку; 5) пенсіонери. Діти, як правило, мандрують з батьками, які безумовно, змушені зважати на їхні інтереси. Школярі можуть мандрувати з батьками або в організованих групах. Проте доцільно прислухатися до їхніх побажань, особливо тоді, коли йдеться про старшокласників. Нинішніх молодих туристів представляють насамперед студенти, які найчастіше вирушають у складі організованих (офіційно чи неофіційно) груп. Окрему групу репрезентують сімейні люди, які можуть вирушати в подорож сім'ями або в складі певних груп.

Відчутною мірою на їхній вибір впливають діти. Нарешті, пенсіонери мають особливі потреби. Їхня туристична активність залежить від сімейного стану. Вони віддають перевагу пізнавальному відпочинку, зокрема лікуванню. Організатори туризму не можуть ігнорувати їхнього стану здоров'я.

Особливий вплив на мотиви подорожей має *освіта* туристів. Якщо неорганізовані туристи самі вибирають свій маршрут відповідно до зацікавлення, то формуючи групи, туристичним фірмам доцільно брати до уваги освітній рівень учасників. Від специфіки освіти залежить *факт*, що також важливо враховувати під час групування туристів та вибору маршрутів тощо.

Особливе значення має *стан здоров'я*. Ідеться не тільки про спортивний туризм, коли мандрівникам доводиться вибиратися на гірську вершину, ходити на лижах, здійснювати яхтинг чи морський круїз. У деяких випадках людина має орієнтуватися на можливість оздоровлення, певних лікувальних процедур, відпочинку тощо. Своєрідно ставляться до туризму сім'ї, члени яких мають особливі потреби чи хворі.

Соціальне становище впливає на вибір туриста багатозначно. Нема сумніву, що від нього залежить матеріальний стан, а відтак і вибір пріоритетів.

Туристичні поїздки можуть бути періодичними або випадковими. Доцільно зважати на зайнятість майбутніх туристів. Одна справа, коли йдеться про пенсіонерів, які можуть мандрувати незалежно від пори року. Набагато важче, скажімо, фермерам, для яких важливе значення має сезонність сільськогосподарської праці. Нарешті, робітники чи службовці пов'язують туристичні поїздки з річними відпустками, а студенти – з канікулами.

Мотиви туризму залежать і від *сімейного становища*. Насамперед відрізняється ставлення до туризму. Бездітні сімейні пари мають широкий вибір. Коли до сімей належать діти чи пенсіонери – становище інше.

Тут можуть бути різні варіанти вибору, але з урахуванням інтересів усіх членів сім'ї.

На туристичну активність впливає також *конфесійна, національна і громадянська належність*. Незумовно, віряни особливо зацікавлені у відвідуванні святих місць, що стосуються їхніх релігій, пізнавальних і духовних інтересів, виконання тих чи інших обрядів чи молитов. Водночас вони не можуть порушувати обмеження, встановлені їхніми конфесіями. Приміром, християни дотримуються постів, що слід мати на увазі, вибираючи заклади харчування. Те саме стосується способу життя різних вірян (заборони відвідувати варті, казино тощо). Окрім того, між представниками різних конфесій існують традиційні суперечності. Національна і громадянська належність також має чимале значення, адже між деякими народами відсутні доброзичливі відносини. Одні й ті самі історичні події неоднозначні в історії різних народів, бо предки одних у тих самих збройних сутичках здобували перемогу, а інші зазнавали нищівної поразки. Від конфесійної і національної належності залежить менталітет туриста, що формує особливості світосприйняття людини та її реакцію на зовнішні подразники.

Під час формування туристичних груп доконечно зважати на різні об'єктивні чинники. Передусім пам'ятати, що інтереси членів однієї групи не можуть бути антагоністичними. Не викликає сумніву й те, що подорожувати можна лише в тій країні, в якій існує громадянська стабільність, відсутні бойові дії, не проявляється тероризм чи вплив мафіозних груп. Важливо зважати й на наявність вільного часу майбутніх туристів, їхній соціальний стан тощо. Вибираючи географічний напрям, туристичні агенції беруть до уваги, адже розрізняють сприятливі і несприятливі або недостатньо комфортні періоди, та інші чинники.

Як наголошують дослідники, на рівень туризму впливають чинники, що можуть бути домінантними або мати побічний вплив. Проте останніх не варто ігнорувати.

ти, бо деякі з них стають бар'єрами для мандрівників, стримують розвиток туризму в країні. У деяких випадках прагнення до пізнання вступає в суперечність з різними небезпеками.

Розвиток туристичної індустрії залежить від методів стимулювання. Щоб привернути увагу туриста, зацікавити його, спонукати до тих чи інших дій, особливе значення має реклама, а також попереднє ознайомлення з туристичними районами. Як наслідок формується певна думка, що спонукає до відповідних дій.

Серед рекламних засобів важливе значення набувають газетам, журналам, радіоповідомленням, телевізійній та інтернетній інформації. Водночас не треба недооцінювати вплив рекламних щитів, стендів, вивісок, оголошень, буклетів, каталогів, листівок. Кожен з таких засобів має не тільки переваги, а й недоліки, що вимагають конкретного аналізу. Донедавна основним засобом інформації про туристичні райони були газети. Проте їхній вплив останнім часом значно впав, бо аудиторія читачів зменшилася, а газети як засоби інформації витісняються радіо й телебаченням. Особлива роль Інтернету, яким користуються саме ті групи населення, що найбільше схильні до туризму. У цьому контексті треба підходити до впливу журналів, хоч вони спроможні захоплювати читачів. Однак нині накладі журналів істотно зменшилися. Ще менший вплив має книжкова реклама, бо в наш час книгодрукування найбільше залежить від спонсорства.

До спеціальних видань, присвячених туризму, належать буклети й каталоги. Щоправда, їхній вплив обмежується лише тією категорією осіб, які попередньо зацікавлені туризмом, відвідують туристичні агенції. Окрім того, туристичні фірми можуть видавати календарі, прес-листки, ярлики, спеціальні ручки тощо.

Окремо треба наголосити на зовнішній рекламі й різних виставках, експозиціях і ярмарках. Їхні переваги в оперативності. Проте треба мати на увазі два недоліки таких засобів: по-перше, вони діють, як правило,

короткочасно, а по-друге, їхній вплив географічно обмежений, бо з ними ознайомлюються в основному незначні категорії людей.

Хоч подорожам не надають суто філософського значення, потрібно пам'ятати, що вони неодмінно пов'язані з часом і простором, що вимагає з'ясувати питання про їхній синтез. З одного боку, мандрівка передбачає повернення туриста до попереднього стану, а з іншого – пізнання якоїсь новизни й пов'язане з нею оновлення людини. Треба враховувати, що переміщення в географічному просторі означає водночас створення нового соціального й культурного простору, а це також задовольняє людські потреби, хоч у деяких випадках може мати й негативну реакцію. Річ у тому, що мандрівник не лише ознайомлюється з іншими природно-географічними умовами, а й відкриває для себе інший спосіб життя чи іншу культуру, переосмислює набутий досвід, зіставляє чужі цінності з вітчизняними.

Не варто забувати про процеси глобалізації, що мають тенденцію до уніфікації та універсалізації, протилежністю чого є «зіткнення цивілізацій». Учені наголошують на «активній експансії» західної культури, цебто *вестернізації*. Проти неї виступають антиглобалісти, які намагаються протидіяти західним стандартам, не допустити руйнування специфічної національної культури і звичного способу життя, бо чужі запозичення не завжди дають бажаний результат. Окрім того, нерідко модернізація в технологічній сфері відбувається коштом приниження національної культурної специфіки. Звідси – доконечність вибіркості запозичень у сфері культури, що забезпечує, по-перше, адаптацію, а по-друге, фільтрацію цих запозичень.

Туризму належить вагома роль у поєднанні, як пише С. Гантінгтон, «модернізації зі збереженням цінностей, практики та інститутів корінної культури суспільства». Яскравий приклад успіху такого реформізму дає Японія, в якій поєднується національний дух та високі індустріальні технології. Подібний реформізм

протидіє конфлікту ідей, конфлікту дій і конфлікту негативних стереотипів інших народів, що особливо важливе ментальності наших північно-східних сусідів, на що звернуто увагу ще в «Історії Русів». Такі конфлікти долаються на різних рівнях: психологічному, комунікативному, соціально-політичному, культурологічному. Кожен із цих рівнів стосується туризму.

Висновки

1. У підході до туризму як багатогранного феномену людської життєдіяльності особливе значення має антропологічний («людський») вимір, який досліджує антропологія туризму як галузь філософії і водночас галузь туризмознавства.

2. Туризм органічно поєднує зацікавленість і задоволення, що пов'язані з новизною, чимось незнайомим чи незвичайним, особливостями його сприйняття.

3. У нинішньому світовому розвитку на перший план висуваються процеси творення, що переважають над процесами руйнування, а гуманізм визначає цінність людини як особи, її право на щастя, свободу і розвиток природних задатків. Як наслідок підвищується конструктивна роль міжнародного туризму, що виступає у формі «народної дипломатії».

4. Під час тлумачення «нового гуманізму» особливого значення надається «комунікативній культурі», на чому наголошує Глобальний етичний кодекс туриста (1999).

5. Переваги туризму над іншими формами людського спілкування в тому, що він сприяє безпосередньому порозумінню між людьми, має значний гуманістичний потенціал, слугує зміцненню миру.

6. Попри соціальні суперечності, соціальні конфлікти, драматичні події в різних частинах світу туризм сприяє розумінню його як єдності, на що не спроможні навіть технічні досягнення інформаційного суспільства.

7. До подорожі людину спонукає принцип задоволення, яке відриває людину від буденності, монотонності, рутинності, стереотипного побуту, надає задоволення вишуканості. В умовах туризму людина абстрагується від щоденної суєти, осмислює повноцінність свого існування.

8. Потреби туриста залежать від багатьох чинників, які бувають і суб'єктивними, і об'єктивними. Розвиток туризму детермінують методи стимулювання.

9. Туризму належить особливе значення в забезпеченні модернізації суспільства при одночасному збереженні національних цінностей.

Лекція 6

Філософія туризму

в контексті наукового знання, природокористування і суспільних відносин

Як праксеологічна наука філософія туризму пов'язана з основними розділами філософії (епістемологією, аксіологією, історіософією, онтологією, соціальною філософією). Вона досліджує ставлення до світу різних суспільних груп та окремих людей. Окрім того, філософія туризму взаємодіє з іншими науками, що стосуються життя людини як соціальної й духовної істоти (соціологією, етнологією, історією, педагогікою, психологією, культурологією тощо). Про зв'язок з ними філософії туризму вже йшлося в попередніх лекціях.

Особливе значення мають науки, що безпосередньо стосуються туризму як форми життєдіяльності кожного мандрівника. Серед них доцільно звернути увагу на етичні проблеми туризму, питання правового захисту туриста на основі національного законодавства і в міжнародному масштабі, географічні аспекти подорожування.

1. Етичні проблеми туризму

Етика – галузь філософії, яка вивчає сенс життя, його цінності та їхні критерії, міжлюдські взаємини й моральне ставлення до суспільного і природного довкілля.

Сама її назва походить від давньогрецького слова *ethos*, значення якого з часом зазнало змін – від позначення домівки і спільного життя до правила, звичаю, характеру. У науці відома така назва з V–IV ст. до Р. Хр., цебто часи Емпедокла і Демокріта. Вважається, що в науковий обіг її запровадив Аристотель (384–322 рр. до Р. Хр.).

З латинської мови до нас дійшло слово *mos* (*mores*), що згодом почало позначати *moralitas* – мораль. З часом поняття «етики» і «мораль» набули різного значення. *Мораль* стосується реальної поведінки, це підхід до міжлюдських взаємин насамперед у контексті протиставлення добра і зла, співвідношення права й обов'язку людини. *Етика* – це нормативна наука, що досліджує мораль під оглядом ідеалу і спрямована на майбутнє, яке вивчає як наука *футурологія* (від латин. *futurum* – майбутнє і гр. *logos* – вчення, закон, правило, слово).

Проте трактування моралі не обмежується загальною оцінкою поведінки людини. У процесі філософського розвитку її джерело вбачали в раціональності на противагу чуттєвості або навпаки. Найголовніше в етиці зводиться до нормативної характеристики людських чеснот, формування моральних ідеалів. Ціннісна спрямованість етики як науки і прагнення до створення аксіоматизованих моделей людської поведінки ставить етику поза загальноприйнятні схеми науки.

У процесі опрацювання етики дослідники відмовилися від ціннісної нейтральності і стали на шлях захисту або спростування концепцій своїх попередників чи сучасників. У цьому проявився праксеологічний характер сучасної етики, що особливо активно утверджується у XX і XXI століттях та не оминає туризму як суспільного феномену.

Дослідники виходять з того, що сучасна людина як *Homo sapiens* прагне до спілкування з подібними до себе, порозуміння та об'єднання з ними. Звідси – неминучість контактів у різних формах і взаємодії між людьми. Не варто забувати, що ставлення до іншої людини може

бути агресивним, як підтвердили тоталітарні режими ХХ століття (більшовизм у Росії, нацизм у Німеччині, фашизм в Італії) чи авторитарні режими у ХХІ столітті (путінізм у Російській Федерації, ердоганізм у Туреччині тощо).

Етика туриста охоплює два аспекти: перше – ставлення до інших членів туристичної групи, друга – ставлення до населення країни, якою подорожує турист. У цьому контексті особливе значення має *категоричний моральний імператив* (від латин. *imperativus* – наказовий), обґрунтований І. Кантом у «Критиці практичного розуму» (1788), що означає основний закон його етики. Він формулюється так: *«Чини тільки відповідно до принципу, підкоряючись якому, ти можеш водночас прагнути, щоб він став загальним законом»*. Або: *«Чини так, немов принцип твоєї поведінки завдяки твоїй волі має стати загальним законом природи»*. Філософ закликає поводитися так, «щоби ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого так, як до цілі, й ніколи не ставився до нього лише як до засобу». Згідно з твердженням Канта, категоричний моральний імператив – це загальний обов'язковий принцип, якого має дотримуватися кожна людина незалежно від соціального походження, соціального становища тощо.

Категоричний імператив один, синтетичний і апріорний. Проте той, хто намагається дотримуватися його, стикається з певними труднощами. Англійський філософ Бертран Рассел зазначає: «Надто очевидні труднощі постають у політичній філософії, що потребує певних принципів, наприклад, зважання на інтереси більшості, внаслідок чого інтереси деяких людей, коли стоять перед доконечністю, віддаються в жертву інтересам інших людей. Якщо є якась етика урядування, то й урядування мусить мати одну мету, а єдина мета, що не суперечить справедливості, – добро всього суспільства... У такій інтерпретації цей принцип можна вважати етичною основою демократії».

Водночас треба звернути увагу, що християнський категоричний моральний імператив передбачає такі правила: «Люби Господа Бога свого усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього, як самого себе». На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Мт. XXII, 37–40). Між цим імперативом та імперативом Канта відмінність у тому, що евангельський імператив передбачає відповідальність перед Богом, а категоричний моральний імператив Канта стосується відповідальності перед іншими людьми.

Як зазначають дослідники, не всі міжлюдські контакти і взаємодії в історії людства були пов'язані з туризмом. У XIX столітті туризм поживався й особливо активізувався після Другої світової війни. В Україні він почав розвиватися на рівні європейських і світових стандартів тільки після проголошення незалежності. Раніше туризм був під компартійним і кадебістським контролем.

Втім, про початок туризму доцільно говорити з прийняттям християнства, яке надало поштовху паломництву ще за часів Київської великокняжої держави. Згодом вихідці з наших земель навчалися в передових європейських університетах, зокрема в Італії та Німеччині.

У своєму розвитку повоєнний туризм перейшов кілька етапів. Лише з кінця XX століття можна говорити про глобальну «туристичну хвилю», що пов'язано з розпадом СРСР як світової імперії. Українці, як і громадяни інших пострадянських держав, отримали широкі можливості подорожувати різними країнами світу. Людина утвердилася як головний компонент сучасного туризму. Особливості такого компонента в тому, що незалежно від середовища (природного, урбанізованого, людського) людина контактує з іншими людьми. Безумовно, такі контакти впливають на поведінку людини, ставлення до інших людей і до природного довкілля.

Дослідники застерігають від негативних наслідків туризму. По-перше, туристи не мають права залишати по собі негативних споминів серед населення країни перебування. По-друге, інколи міжнародний туризм завдає шкоди гостинній країні легковажним ставленням до природи. По-третє, треба зважати, що турист не може порушувати звичаїв іншої країни, має на певний час адаптуватися до незвичних для себе умов.

Етика туриста передбачає дотримання екологічних вимог. Науково-технічний прогрес не тільки надав нової якості цивілізаційному розвитку людства, а й поставив його перед загрозою безпрецедентних катастроф. Особливо сколихнули людство дві трагедії останнього часу – аварія на Чорнобильській АЕС в Україні (1986) і землетрус та цунамі в Японії (2011). Такі трагедії змушують людство задуматися над сенсом свого існування. Трагедією для всього людства вчені вважають забруднення повітря, нівечення родючого ґрунту, яким в Україні є чорнозем, спустошення земель, знищення лісів, промислові викиди в ріки. На нашій планеті сьогодні зникає приблизно два види живого світу. Безпрецедентні наслідки має просування пісків пустелі Сахари на південь.

На перший погляд, туристи не причетні до таких негативних процесів, проте осмислення їх має користь для країни відвідування й для батьківщини. Приміром, туристи не мають права зривати рідкісні квіти, розводити вогнища в лісах, викидати на лоно природи використаний посуд тощо. Треба зауважити, що в закордонних країнах за такі порушення встановлено значні штрафи, бо часи Робінзона минули, а населення нашої планети зростає пришвидшеними темпами. Отож, йдеться про збереження життя на Землі, а індивідуальне життя тісно пов'язане з життям різних людських спільнот і природним довкіллям.

У таких умовах людина має відчувати, що до Природи треба ставитися як до частини нашої планети, що

становить спільний дім, бо люди, незалежно від країни проживання, дедалі більше взаємозалежні, мають спільні інтереси. Отож, йдеться про збереження людства на Землі. Звідси – доконечність людей жити в злагоді з Природою, відчувати себе її частиною, а не господарем. У цьому суть сучасного категоричного екологічного імперативу. Український філософ В. Нестеренко наголошує: «Постійно зростаючі нестачі природного в умовах нашого існування змусили згадати, що людина – це не тільки вінець природи, але й просто жива істота, яка підлягає законам природи й мусить жити у згоді з нею, а не всупереч їй».

Нині цілком очевидна недалекоглядність мічурінського гасла: «Ми не можемо чекати милостині від природи. Взяти її в неї – наше завдання». У ньому висловлено статус людини як господаря Природи. Такий підхід мав негативні екологічні наслідки, що відчуються ще й тепер, після розпаду СРСР.

Турист як людина і громадянин неодмінно відчуває свою відповідальність за екологічну ситуацію не тільки на батьківщині, а й в інших країнах, бо між ними існує органічний зв'язок. Отож, йдеться про *екологізацію людської свідомості*. Щоправда, на це звернули увагу лише недавно. Треба наголосити, що львівські вчені розробили Екологічну Конституцію Землі, в якій обґрунтували моральні вимоги людини перед природою. У людський побут увійшло поняття «екологічна культура», що, безумовно, стосується кожного туриста. Дослідники прирівнюють «екологізацію» свідомості до гуманізації суспільства, що заявила про себе ще за часів Відродження. Екологізація означає вивищення людиною свого природного довкілля, прирівняння його до її внутрішнього світу, намагання жити в злагоді з природою. Доцільно зазначити, що проблеми екологізації органічно вплітаються в дослідження історичної *урбоекології*.

Екологізація свідомості має два часові виміри: поперше, вона має спиратися на досягнення предків, а

по-друге, орієнтуватися на майбутнє, що означає не лише збереження природи, а й відтворення на новому рівні. Цікавий підхід до цих проблем на засадах «*екологічного гуманізму*», що стосується насамперед з'ясування суб'єкта екологічної свідомості, бо від цього залежить розуміння екологічної дієздатності. Важливість такого підходу в тому, що нині не можна морально виховати людину без засвоєння нею постулату про природу як цінність. Тут туристові важливо мати уявлення про механізм подолання екологічної кризи.

Мораль – це саме те, що відрізняє людину від інших живих істот. Як відомо, з таких позицій наш великий філософ Памфіл Юркевич (1826–1874) піддав аргументованій критиці антропологічний матеріалізм Н. Чернишевського. Мислитель відрізняв закони моралі від законів доконечності, зазначаючи, що тут йдеться про «*обов'язок людини, на відміну від потреби або користі*», «*моральні якості особи, чесноти, на відміну від її натуральних якостей*», «*об'єктивне благо, на відміну від мінливого задоволення*». Як узагальнення П. Юркевич підсумовує: «*Загалом, етика визначає моральні стосунки людини з самою собою і з її ближніми*». Хоч дослідники наголошують, що дати *вичерпне* визначення моралі неможливо, оскільки йдеться про багатовимірне явище, останнє визначення заслуговує особливої уваги. Інші визначення стосуються, як правило, висвітлення якогось аспекту моралі як суспільного явища.

Серед визначень моралі виділяється характеристика її як імперативно-оцінювального способу, що визначає поведінку людини на основі зіставлення добра і зла. Мораль передбачає для людини певні дозволи й обмеження. Контролерами в такому разі виступають два чинники: власне сумління й громадська думка. Для туриста це має особливе значення, адже громадська думка в різних країнах може мати різні критерії. Отож, обмежувати мораль лише міжлюдськими відносинами недоцільно. Вона охоплює три площини: *міжіндивіду-*

альну (людина – людина); *суспільну* (людина – суспільство) і *нормативну* (суспільна потреба – індивідуальний інтерес). Як ідеал взаємин людини і суспільства вважається дотримання аксіоматичної формули Альберта Швайцера: «Я – життя, яке хоче жити серед життя, що хоче жити».

Ця формула втілює моральне ставлення до життя на планеті.

У наш час доконечного перегляду вимагає традиційне трактування антропоцентризму в етиці, коли на перший план висуваються потреби людини, а не ставлення людини до світу в його розмаїтті. Йдеться про ставлення до світу як цілого, його частин та окремих індивідів, а також до соціальних груп, що передбачає єдність світу природи і на протигагу йому світ культури, а в науці етиці – сприйняття її понять (життя і смерть, радість і страждання, любов і ненависть тощо).

Питання екології мають особливе значення в туризмі, бо людство стоїть перед потенційною небезпекою зникнення. Не можна розвивати туристичну сферу за рахунок постійного населення. Проти такого підходу застерігає Глобальний етичний кодекс туризму, що передбачає забезпечення стійкого, тривалого розвитку певних зон для туризму, збереження природної специфіки, рідкісних і цінних дерев, а також інших природних ресурсів. Така вимога неодмінно стосується належного навантаження туристів, подолання сезонності, охорони фауни і флори, чіткого визначення меж туристичного процесу, створення природних заповідників.

Треба зважати на те, що в нинішніх умовах ще не забезпечено умов для всебічного вивчення планети. Однак спеціалізація в межах певного регіону, народу чи країни неодмінна. Виходячи з цього, визначають туристичні маршрути, щоб людина отримала всебічне уявлення про країну, її населення, особливості способу життя, панівні цінності, вірування і традиції. Якщо згаданий кодекс стосується насамперед працівників ту-

ристичної сфери, то не треба забувати про моральні вимоги до туристів, їхньої поведінки.

Варто підтримати ініціативу про доконечність створити своєрідну «Екологічну пам'ятку для туриста», мета якої забезпечити його розумний підхід до довкілля, толерантне ставлення до місцевого населення, усвідомити інші обов'язки як мандрівника. Турист має поводитися стримано, ставитися толерантно до інших людей, проявляти турботу про збереження довкілля тощо.

Отже, зв'язок туриста з природним і соціальним довкіллям має набути морального наснаження. Доконачно зрозуміти особливості туриста, з одного боку, природи й соціуму – з іншого. Якщо турист перебуває в певному середовищі тимчасово, то природа – це умови для постійного проживання місцевого населення. Як наголошують дослідники, взаємозв'язок туриста, його свідомості й екологічних проблем у нинішніх умовах усвідомлюють ще далеко не всі люди, які збираються в мандрівку.

У навчальній літературі визначено *три основні типи* туристичного природокористування: *пізнавальний, оздоровчий і спортивний*. Пізнавальний тип зводиться до споглядання, зорового сприйняття ландшафтів та екскурсійних об'єктів, що пов'язано з їхніми естетичними властивостями, привабливістю і забезпеченням належних умов для огляду та створення відповідної інфраструктури. Він забезпечується в національних природних парках тощо. За співвідношенням з природою цей тип може бути *заповідним, рекреаційним, руральним (аграрним) та урбанізованим* природокористуванням. *Оздоровчий* тип природокористування задовольняє потреби людини у відновленні фізичних і психічних сил. Дещо вужче призначення *спортивного* природокористування, яке зводиться до відновлення лише фізичних сил. Цей тип нерідко передбачає перебування людини в екстремальних умовах, створення штучних перепон,

що забезпечують насамперед *гірські екосистеми* на обмеженій території. Відповідно до ландшафту і сезону віддається перевага певному виду туризму (піший, водний, гірськолижний, кінний тощо). Особливе значення має дотримання туристичного маршруту.

2. Туризм і проблеми екології, географії та економіки

Як уже зазначалося, туризм пов'язаний з турботою про чистоту природи, передбачає її охорону, створення умов для її саморозвитку, запобігання негативним наслідкам надмірної туристичної «активності». Важливе значення має екологічне виховання людини в контексті «людина – природа». У цьому суть екологізації туризму, що вимагає належного регулювання антропогенних впливів на природу, з одного боку, забезпечення відповідних умов природного комплексу – з іншого. Лише тоді досягається мета мандрівки, що залежить від комфортності, гостинності, безпеки, оздоровчого впливу.

Серед переваг об'єктів природного комплексу особлива увага надається мальовничості ландшафту, гідрогеографічних і геоморфологічних умов, специфіці флори і фауни. Коли йдеться про ландшафти, то треба мати на увазі не лише пейзажі, а й наявність пам'яток природи, поєднання з довкіллям архітектурних споруд, пригаслі вулкани тощо. Те саме стосується морського, річкового чи озерного надбережжя. Туристи милуються мальовничими берегами, в які вписуються архітектурні споруди, мисами, затоками, гаванями тощо. Їх захоплюють джерела лікувальних і термальних вод. Манять око живодайні озера, химерні скелі, печери, карстові витвори, рідкісні види тварин, природні заповідники, розлогі долини, унікальні ліси.

У цивілізованому світі особливу увагу приділяють здоровому способу життя, що обов'язково передбачає екологічну свідомість, гармонійні відносини людини з

природним довкіллям. На противагу урбанізованому середовищу ставлення до рекреаційного середовища не допускає порушення встановлених вимог, здебільше передбачає дотримання належної екологічної чистоти і створення безпечних умов. Інакше не може бути мови про комфортність для туризму.

Вимоги *екотуризму* охоплюють екологічну стійкість регіону при належному соціально-економічному становищі, віддання переваги природним ресурсам, безущербності довкілля, орієнтацію на здоровий спосіб життя в програмах обслуговування туристів. При дотриманні таких вимог туризм як масовий рух відповідати меті екологічного руху.

Як міжнародне явище туризм не обмежується державними кордонами, що неодмінно надає переваги екологічному розвитку перед розвитком економічним. Зрештою, у протилежній ситуації говорити про «національний егоїзм» нецивілізованих народів недоречно з кількох причин. По-перше, у розвинених країнах найбільше екологічних небезпек припадає на монополістичний капітал, а державі належить лише право контролю. По-друге, монополії намагаються розвивати екологічно шкідливу промисловість у віддалених слабкорозвинених країнах. По-третє, найбільша небезпека для екології походить від найновіших джерел енергії (наприклад, атомної).

Охорона природного довкілля передбачає *інформаційно-виховні й праксеологічні заходи*. Інформаційно-виховні заходи мають на меті екологічну освіту, яку треба впроваджувати в навчальний процес середньої та вищої школи не лише для фахівців з туризмознавства, а й для майбутніх працівників різних сфер. Треба зважати, що в нинішніх умовах особливої ваги набуває раціональна переробка побутових відходів, яка стосується не тільки відповідних функціонерів, бо ставить серйозні вимоги перед кожним громадянином. Недотримання цих вимог може призвести до трагічних наслідків, що підтверджують проблеми із збереженням таких відходів

у місті Львові. Зрештою, нехтування природоохоронних правил може спричинити спалах різних небезпечних хвороб.

У цьому контексті не варто недооцінювати попередньої інформації туристичних груп перед поїздками в інші країни. Форми інформації можуть бути різні. Крім усних заходів (роз'яснень, бесід, лекцій тощо), доцільно використати наочну агітацію, а також кінофільми. *Практико-сеологічні* заходи бувають *конструктивні*, що спрямовані на охорону, відновлення й розвиток природи, та *організаційні*, які охоплюють цілий комплекс (планування – управління – контроль – кадрову політику – науково-дослідну роботу). Природоохоронну роботу поділяють за різними критеріями (суб'єктом, об'єктом, часовими і просторовими вимірами, рівнем складності тощо).

Наприкінці ХХ століття туризм перетворився на впливову сферу комерційної діяльності, пов'язаної не тільки з експлуатацією природних ресурсів. Як наслідок ігноруються не лише моральні правила людського життя, а й вимоги екологічного й цивільного права. Звідси – доконечність не просто регулювання, а й у деяких випадках обмеження туристичної діяльності як на державному, так і на міжнародному рівні. Такі обмеження стосуються насамперед питань екології. Інакше кажучи, туристичну діяльність доцільно поставити у відповідні правові рамки.

На таких засадах варто дотримуватися певних пересторог щодо збереження первісної природи, зокрема в природних заповідниках, і пам'яток культури та історії, що мають надзвичайну цінність для нації та всього людства. На території таких пам'яток туристична діяльність обмежена часом і здійснюється лише в певних місцях. Треба зважати, що нерідко названі пам'ятки мають не тільки історичне, а й екологічне значення. Щоб запобігти знищенню унікальної місцевості, державне керівництво чи ЮНЕСКО бере їх під свій захист. Як відомо, під захистом цієї міжнародної організації нині

перебуває центральна частина міста Львова. У місцевостях, що проголошені як національні парки, звужується туристично-екскурсійна діяльність, господарська діяльність, заборонене будівництво, експлуатація природних ресурсів тощо). Окрім національних парків, встановлені й інші об'єкти, що перебувають під охороною (пам'ятки природи, охоронювані ландшафти, печери, ресурсні заповідники, антропологічні заповідники, заказники тощо). Людська діяльність у них регулюється на основі системи правових норм, що становлять **екологічне право**.

Правове ставлення людських спільнот до природи регулюється різними способами. *Адміністративно-правові способи* передбачають визначення пересторог для туристичних організацій щодо охорони природи. Далі йдуть *цивільно-правові способи*, що спираються на договірні засади й судовий захист прав суб'єктів природокористування. Доцільно виокремити *кримінально-правові способи*, які застосовують тоді, коли природі завдано значної шкоди. Під таку відповідальність, зокрема, підпадають бандитські дії на Донбасі, коли сепаратисти затоплюють українські шахти, що вже сягнуло критичного рівня небезпеки.

Охорона природного довкілля багатогранна, але орієнтується на певні засади, зокрема визнання пріоритетності збереження життя людини та її безпеки, переваги екологічних інтересів над економічними, відкритість природоохоронних завдань і розвиток міжнародної співпраці. Такі засади впливають із чинної Конституції України.

Туристам треба створити не лише належні екологічні умови, а й екологічно чисте споживання. Кожне туристичне підприємство зобов'язане розробити свою концепцію екологічного менеджменту, що охоплює найрізноманітніші питання, які стосуються захисту природи (забезпечення належного турпродукту, економії води, енергії, сировини, утилізації відходів, вчасної інформації туристів тощо).

Екологізація туристичної сфери спрямована на запобігання екологічної кризи й надання туризму відповідного спрямування. Звернений до природи *екологічний туризм* означає, що суб'єкти туристичної діяльності не мають права завдавати природі збитків, а забезпечувати відповідну екологічну освіту, формувати цивілізоване ставлення людини до природи, проявляти турботу про збереження соціокультурного середовища певної місцевості й орієнтуватись на її стійкий розвиток.

Як зазначають дослідники, туристичне забезпечення в нашій країні ще не відповідає підвищеним вимогам, відстає від розвинених західних країн. Безумовно, тут потрібний комплексний підхід, наукове прогнозування й проектування **рекреаційно-територіальних систем (РТС)**. Такі проблеми розв'язує *рекреаційна географія*, яка вивчає формування й розвиток різних типів РТС. Від рівня розвитку цих систем залежить їхня комфортність, придатність цих систем для туристичного розвитку. У науці обґрунтовано ієрархію РТС, що визначає їхню спеціалізацію. Потрібно відрізнити курортно-санаторні РТС від туристично-спортивних, бо вони по-різному впливають на природно-географічні й культурно-історичні критерії, а це визначається рівнем освоєння території, туристичним ринком, ємністю підприємств рекреації й іншими критеріями.

Розвиток туризму в Україні залежить не тільки від упорядкування старих районів, а й від розвитку нових. Інтенсивне рекреаційне освоєння районів невід'ємне від удосконалення інфраструктури, будівництва підприємств, призначених для обслуговування туристів, удосконалення торгівлі, створення природних парків тощо.

Динамічний розвиток туризму вплинув на його нові види, зокрема автотуризм, мототуризм, підводне плавання, лижні прогулянки тощо.

Доцільність нових туристичних районів залежить від *економічного* обґрунтування. Треба брати до уваги наявність основних і додаткових туристичних підпри-

ств. Додаткові, або другорядні, підприємства мають особливе значення через непростий і тривалий період їх окупності. За такого підходу потрібно враховувати комплексно промислові, сільськогосподарські, містобудівні й рекреаційні аспекти. Для раціонального використання індустрії відпочинку важливе значення має запровадження *туристичного кадастру*.

У туристичному господарстві важливе значення має спеціалізація й комплексність, що взаємодоповнюються. Туризм зумовлює спеціалізацію окремих районів, їхнє місце в територіальному господарському комплексі. Така спеціалізація визначається наявністю вільного часу туристів. Коли час обмежений, то найдоцільніше задовольнятися спеціалізованими приміськими РТС. Тривалий туризм орієнтується на різні туристичні походи (піші, велосипедні, автомобільні тощо).

Комплексний розвиток туристичного господарства вимагає гармонійного поєднання взаємопов'язаних галузей на основі наукового обґрунтування. Насамперед треба раціонально вибрати місце для будівництва туристичних споруд, пов'язати його з планами шляхового будівництва, водопостачання, виробництва продуктів споживання, сувенірів, культурного забезпечення тощо. У деяких районах України туристичне господарство перетворилося на галузь територіальної спеціалізації виробничих комплексів (Крим, Закарпаття, Гуцульщина тощо). З часом кількість таких районів збільшуватиметься, перетворюючи туристичне господарство на основну сферу праці самодіяльного населення, джерело його прибутків.

У туристичному господарстві територіальної структури виділяють три групи чинників: *соціально-економічного розвитку, локалізації і реалізації*. Кожен з них має свої особливості. *Соціально-економічний розвиток* орієнтується на рівень економічного становища, його спеціалізацію, транспортну мережу, розселення, трудові ресурси тощо. *Локалізація* як чинник туристичного господарства стосується визначеної місцевості, враховуючи природно-

кліматичні й культурно-історичні особливості. *Реалізація* – це фактор, що має чітку функцію – комунікаційну чи економічну.

З масовим розвитком туризму пов'язане таке явище, як *рекреаційна дигресія* (від латин. *digressio* – відхилення), що означає надмірне перенавантаження відпочивальниками природного комплексу. Як наслідок зазнає негативного впливу флора й фауна: не тільки втікають звірі і птиці, а й висихають дерева й інша рослинність, негативно змінюється ландшафт тощо. На думку дослідників, рекреаційна дигресія набагато небезпечніша для природи, ніж пожежі.

Найраціональніший засіб – запобігти дигресіям, що вимагає наукового обґрунтування кількості відпочивальників, а це передбачає низку стадій. Насамперед потрібно визначити межу критичного навантаження, обґрунтувати кількість відпочивальників на відповідні періоди. Доцільно зважати на особливості ландшафту, різний рівень стійкості туристичних комплексів, характер, величину і тривалість навантаження, а також навантаження на одиницю площі. Таке збереження має два аспекти: охорона природного середовища для туристів і його охорона від туристів. Важливо орієнтуватися на виховання туристів, що стають співниками охоронців природи.

Немає сумніву, що розвиток туризму в майбутньому не можливий без екологічного виховання, розуміння єдності людини з природним довкіллям, що вимагає опрацювання системи заходів для збереження природно-географічного середовища з орієнтацією на його поліпшення й запобігання погіршенню рекреаційних якостей місцевості.

Важливе значення для охорони природного довкілля має створення національних (природних) парків на відносно великих територіях. Перебування в них передбачає дотримання відвідувачами встановлених

правил. Водночас тут заборонений багатогалузевий розвиток.

Природні парки можуть мати різне призначення. Одні з них використовують для відпочинку, зокрема пізнавального, на лоні природи. Така пізнавальність забезпечена різноманітністю флори і фауни. Доповненням до них постає оригінальна архітектура. Охоронна територія може бути також культурно-рекреаційним комплексом, у якому зосереджено пам'ятки архітектури, історії та культури. Такі властивості мають наші міста Львів і Кам'янець-Подільський. На відміну від них спортивні парки призначені для активного відпочинку (плавання, лижних прогулянок, велосипедного спорту тощо). Для задоволення потреб мисливців і рибалок створюють мисливсько-риболовні парки. Нарешті, можуть бути парки змішаного призначення, коли, приміром, люди відпочивають, а рибалки ловлять в паркових озерах рибу.

Головне завдання парків – створити належні умови для рекреації. У низці країн відвідування парків платне. Величина парків залежить від мети їх створення, заселення довкілля, відстані від шляхів сполучення. Деякі парки мають науково-пізнавальне призначення.

Туристична діяльність у заповідниках строго регламентується відповідно до їхнього призначення. Деякі туристичні заповідники можуть бути комплексними, поєднуючи природні умови з унікальними культурними, етнографічними, історичними та іншими пам'ятками. У деяких випадках створюються можливості, щоб відтворити картини життя людей минулих віків. До таких належать, зокрема, столичний Національний музей народної архітектури і побуту в Пирогові чи аналогічний музей «Шевченківський гай» у Львові.

За тоталітарного режиму завдано значної шкоди архітектурі унікальних міст. Інтелігенції Львова доводилося докласти чимало зусиль, щоб зберегти оригінальний центр міста на противагу домаганням компартійної но-

менклатури. Споруджений пам'ятник Леніну перед театром опери й балету не вписувався в архітектурне довкілля. Окрім того, він був поставлений на місці міського фонтану. Дисонував з давнім архітектурним ансамблем міського центру побудований у примітивному архітектурному стилі багатоквартирний будинок. Попри прибиті таблиці про охорону архітектурних пам'яток їхнє збереження було на низькому рівні. Давні назви вулиць були підмінені назвами, що мали увічнювати компартійних діячів, не пов'язаних з історією давнього українського міста.

Комплекс заходів для збереження культурно-історичних пам'яток має неодмінно поєднуватися зі створенням належних умов для ознайомлення з ними туристів. Водночас потрібно протидіяти наступу олігархічної сваволі, наступу на історичні райони міст, що ставлять під загрозу збереження унікальних пам'яток. У небезпечному становищі опинився комплекс храму Святої Софії в Києві.

За таких умов підвищується значення вищів, які готують фахівців з архітектури, туризму та іншого фаху.

3. Філософія туризму

в контексті правового захисту туриста

Після Другої світової війни набув особливого розвитку не тільки національний, а й міжнародний туризм, що актуалізує доконечність дотримання прав туристів у різних державах. Надзвичайно важливе значення має Гаазька декларація з туризму (1989), у якій зазначено: «Туризм виступає як позитивний і постійно чинний фактор у розширенні взаєморозуміння і знань один про одного, а отже, у зміцненні миру й міжнародній розрядці; розвиток туризму різко погіршують напруженість і конфлікти, і, навпаки, йому завжди сприяє мир».

У цій декларації наголошено, що вона спирається на Універсальну декларацію прав людини (1948), стаття

24 якої регулює її право на відпочинок і вільний час, а також на Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966). Звісно, поведінка людини не терпить сваволі, не може ігнорувати прав інших людей. Принцип 4 Гаазької декларації з туризму стверджує: «Право кожної людини на відпочинок і вільний час, охоплюючи право на розумне обмеження робочого часу й оплачувані періодичні відпуски, а також право вільно подорожувати, підлягає розумним обмеженням, які чітко передбачені законом і не ставлять під сумнів сам принцип свободи пересування, що має здобути загальне визнання». Водночас потяг людини до ознайомлення з новим поєднується з доконечністю її соціальної безпеки, рівень якої неоднозначно впливає на розвиток туристичного руху, бо може йому сприяти чи протидіяти.

Як засвідчують соціологічні дослідження, найбезпечніше люди почуваються на батьківщині й уникають подорожей у країни, де трапляються акти тероризму. Звуження на цій підставі міжнародного туризму завдає чималих економічних втрат, адже нині у сфері туризму задіяно мільйони працівників. Посилення безпеки туриста набуває особливої ваги, а під безпекою, зазвичай, розуміють відсутність загрози. У контексті туризмознавства йдеться про загрози для життя туриста, його здоров'я, особистих прав.

У безпеці туриста проявляється самопочуття, коли людина впевнена в належних умовах у процесі своєї подорожі в рідній країні чи за кордоном. Таке самопочуття залежить від достовірних знань про ту чи іншу країну або місцевість, що можуть мати різні джерела. У Гаазькій декларації ставиться вимога перед урядами забезпечувати безпеку туристів на національному, регіональному й міжнародному рівні, без чого не може бути мови про розвиток внутрішнього й міжнародного туризму. Серед рівнів безпеки в туризмі розрізняють *повну*,

неповну й достатню безпеку. Остання стосується окремої туристичної подорожі. На протигагу їм доводиться говорити про *недостатню безпеку* і *реальну небезпеку*, коли людина відчуває загрози для себе як туриста.

Небезпеки для туриста проявляються в різних сферах: *військово-політичній, соціально-економічній, культурній*.

Коли йдеться про *політичну небезпеку*, то мають на увазі неспроможність державних органів контролювати становище у своїй країні, забезпечити належний рівень дотримання політичних прав і свобод не тільки для туристів, а й для своїх громадян. Така небезпека може бути *внутрішня* й *зовнішня*. *Внутрішня небезпека* спричинена бандитизмом, насамперед тероризмом у державі, цебто неналежним рівнем дотримання правопорядку, що залежить передусім від роботи правоохоронних органів. Така небезпека стосується, приміром, мусульманських країн, у яких діють терористи так званої «Ісламської держави». На протигагу їй джерела *зовнішньої небезпеки* перебувають за кордоном. Яскравий приклад такої небезпеки показує нинішнє кадебітське керівництво Російської Федерації, що підтримує терористичні групи не тільки в Україні, а також в інших державах. На початку XXI століття в низці країн на різних континентах склалася конфліктогенна обстановка.

На міжнародному рівні тероризм названий найбільшою небезпекою для збереження миру у світі. Дослідники вважають «новою хвилею» тероризму акти терористів на початку нашого сторіччя. Весь світ був заскочений зненацька терористичним актом 11 вересня 2001 року, коли знищено два хмародери-близнюки Всесвітнього торгового центру у Нью-Йорку і частина Пентагону в американській столиці.

Щоправда, традиційно терористичні акти мали за об'єкти військові споруди, дипломатичні представництва, економічні і торговельні установи. Проте останнім ча-

сом вони переорієнтувалися на мирні об'єкти (міський транспорт, стадіони, ринки, готелі, школи), а також зосередження людей на зупинках громадського транспорту чи біля пам'яток культури й історії. Такі терористичні акти мусульманські терористи здійснили в США, Франції, Німеччині та інших країнах. Нерідко вони захоплюють великі групи людей. Бойова організація басків ЕТА восени 2002 року навіть застерегла закордонних туристів, які мали намір відвідати Іспанію.

Проте керівництво деяких держав (зокрема Російської Федерації) не визволяє захоплених громадян, а знищує їх разом з бойовиками. Приміром, з вини державної влади під час терористичного акту на Дубровці в Москві (2002) загинуло 130 захоплених осіб, серед яких 10 дітей. Влада не лише не визволяла заручників, а й не надала визволеним кваліфікованої медичної допомоги, хоч під час операції використала газ невідомого хімічного складу. У місті Беслані, де 1 вересня 2004 року в захопленій школі заручниками були переважно діти, їхні батьки і працівники школи, влада застосувала військову техніку, що спричинило загибель 334 заручників, переважно дітей.

Сама російська влада використовувала терористичні акти з певних мотивів. Щоб підняти рейтинг маловідомому Путіну на президентських виборах у 1999 році, Федеральна служба безпеки організувала серію вибухів у житлових будинках у містах Москві, Волгограді й Буйнакську, що мали забезпечити підтримку вишколенцю КДБ СРСР як захисникові населення. На думку дослідників, російська влада могла організувати вибух у Петербурзькому метро 3 квітня 2017 року.

Терористичні акти спричинені різними силами. У Російській Федерації їх здійснювали не лише чеченські бойовики, що борються за визволення свого народу від імперіалістичного поневолення. Нерідко їх застосовувала сама влада, щоб залякати населення й спонукати його до підтримки нинішнього кадебістського режиму.

Ще донедавна в Іспанії баски виявляли так своє прагнення до визволення. Проте найбільша небезпека походить від ісламських терористів, що дослідники пояснюють «зіткненням цивілізацій», бо йдеться про протистояння мусульманської й євроатлантичної (християнської) цивілізацій.

Безумовно, туристи не можуть бути певні в безпеці в умовах, коли російське керівництво започаткувало так звані «гібридні війни», від яких нерідко страждають невинні люди, серед яких можуть бути й туристи.

За таких умов особливої актуальності набуває застереження Гаазької декларації з туризму 1989 року, що трактує мету міжнародного туризму як засіб збереження миру й розрядки міжнародної напруженості.

Нині тероризм набуває невідомих раніше різновидів. У світі заговорили про «кібертероризм», «екотероризм», збільшення кількості випадків викрадання невинних людей з домаганням викупу тощо.

Соціально-економічна небезпека міжнародного тероризму має два боки: по-перше, така небезпека є для самих туристів, а по-друге, походить від самих туристів. У першому випадку йдеться про валютно-фінансову нестабільність, значне зниження життєвого рівня населення країни, корупцію, що, безумовно, впливає на туристів. Соціальний характер має *технологічна небезпека*, бо стосується роботи транспорту, стану доріг, страйкування працівників інфраструктури, аварії поїздів чи автобусів тощо.

Небезпека в галузі культури зумовлюється тим, що деякі туристи не хочуть сприймати особливостей культури країни, яку вони відвідують, зневажають традиції та звичаї, зверхньо ставляться до дотримання обов'язків туриста, порушують культуру спілкування. Не можна байдуже ставитися до туристичних груп, які безцеремонно під час богослужінь заходять до храму, проявляють зневагу до вірян, що здійснюють релігійні обряди. Безумовно, безтактне ставлення до туристів також не можна виправдовувати.

За рівнем безпеки для туристів можна виділити чотири групи (зони) країн: *традиційно безпечні* (Швейцарія, Швеція, Японія, Австрія); *зовні безпечні з можливими проявами «буденного тероризму»* (США, Франція, Єгипет); *країни із внутрішніми збройними конфліктами* (Афганістан, Колумбія, деякі держави Африки); *країни збройних конфліктів* (Сирія, Ізраїль, Ірак). Зрозуміло, такий поділ досить умовний, а межі груп (зон) розмиті. Попри особливості країн у кожній з них турист має сподіватися на свій захист як міжнародного гостя, повагу його прав і свобод. У VII принципі Гаазької декларації з туризму зазначено, що неодмінною умовою його розвитку є «забезпечення безпеки та захисту туристів, туристичних об'єктів і гідності туристів».

Міжнародно-правовий захист туриста вимагає коректного його трактування. Доцільно відштовхуватися від поняття «відвідувач». Серед відвідувачів розрізняють «*туристів*» і «*екскурсантів*». Останніми вважають відвідувачів, що перебувають під час поїздки у місці призначення менше, ніж добу. Проте в деяких країнах за міжнародних туристів визнають лише тих мандрівників, які перебувають на їхній території щонайменше три дні, а в інших – встановили навіть термін понад два тижні. Інколи за окремий вид туризму визнають екскурсійні поїздки. Отже, **міжнародний турист** – це особа, що тимчасово перебуває в іншій країні з певною туристичною метою.

Під час аналізу міжнародно-правового захисту туриста розрізняють захист його прав як людини і захист його прав в екстремальних ситуаціях. У першому випадку йдеться про захист на засадах Універсальної декларації прав людини (1948). Вона передбачає право людини на життя, свободу й недоторканність, рівноправність і заборону дискримінації на будь-яких підставах, правосуб'єктність і визнання презумпції невинності, право вибору місця проживання тощо. Серед таких прав названо право на свободу пересування. На

засадах названої декларації розроблено інші міжнародно-правові документи, зокрема Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод (1950), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) та інші.

Проте в екстремальних ситуаціях держава може відступати від дотримання своїх обов'язків, але такий відступ не торкається порушення невід'ємних прав і свобод людини. Аналогічні проблеми регулюють Женевські конвенції про захист прав людини в період збройних конфліктів (1949). До основних непорушних прав віднесено насамперед право на життя, з яким пов'язані різні заборони, що стосуються правосуб'єктності, свободи, зокрема порушення свободи совісті, застосування тортур, антилюдяного ставлення тощо. Навіть за таких умов кримінальний закон не має зворотної сили.

Формально в межах СНД має діяти Конвенція щодо прав і основних свобод людини (1995) на засадах міжнародних стандартів. Однак навіть у самому документі звужено невіддільні права і свободи людини, якщо порівняти з міжнародно-правовими нормами. Ще більше такі порушення проявляються у практичній діяльності керівництва Російської Федерації, що підтверджують жорстокі дії її військ під час війни в Чечні, а також щодо українських громадян на окупованих територіях (у Криму, частині Донецької і Луганської областей). Грубим порушенням міжнародного права є зневажання людських прав осіб, що потрапили в полон до антиукраїнських бойовиків. Водночас московська пропаганда дезінформує світову громадськість про дії нашої влади щодо населення на територіях, охоплених воєнними діями.

У цьому контексті турист має чітко розуміти ситуацію в тих державах, де існує докорінна розбіжність між формальним і реальним правом. Треба зважити й те, що в деяких державах не імplementовані в повному обсязі в національному законодавстві положення Гаазької декла-

рації з туризму (1989), Хартії туризму (1985), Кодексу туриста (1985), Документа Акапулько (1982) та інші. Міжнародне право встановлює, що держави мають розробляти і проводити політику для забезпечення гармонійного розвитку внутрішнього й міжнародного туризму, забезпечувати належну його організацію. Водночас варто зазначити, що норми чотирьох Женевських конвенцій (1949) і двох відповідних Додаткових протоколів (1977) не потребують ратифікації чи імплементації в національне законодавство, цебто виконуються беззастережно.

Турист має пам'ятати, що збройні конфлікти можуть спалахнути раптово, виникати періодично й повторюватися після формального завершення. Таке становище зберігається в державі Ізраїль, на території якої розміщено священні пам'ятки трьох релігій (християнства, юдаїзму та ісламу), що стимулює паломництво вірян.

Захист туристів, передбачений міжнародним гуманітарним правом і на міжнародному рівні, забезпечується навіть тоді, коли якась держава не визнає своєї участі у війні. Таке положення стосується Російської Федерації, яка веде так звану «гібридну війну» на Донбасі, хоч постійно заперечує свою безпосередню участь у ній. Міжнародне право встановлює такі заборони, що стосуються безпеки життя чи здоров'я людини, людської гідності, позасудового позбавлення волі, утримання заручників. На цьому тлі злочинне поводження російської воячкини та її донбасівських посібників-сепаратистів, що показані в засобах масової інформації, не відповідають міжнародно-правовим нормам і підлягають покаранню на міжнародному рівні.

Висновки

1. Філософія туризму взаємопов'язана з іншими науками, що стосуються життя людини як соціальної й духовної істоти, та суспільного життя.

2. Поведінка туриста має відповідати моральним вимогам. Етика туриста охоплює два аспекти: перший – його ставлення до інших членів туристичної групи, другий – ставлення до населення країни, якою подорожує турист.

3. У наш час вимагає докорінного перегляду традиційне трактування антропоцентризму в етиці туриста, коли на перший план висувуються потреби людини, а не ставлення людини до світу в його розмаїтості.

4. Здійснення мети туризму залежить від комфортності, гостинності, безпеки для життя і здоров'я людини, оздоровчого ефекту, що вимагає належного регулювання антропогенних впливів на природу, з одного боку, й забезпечення відповідних умов природного комплексу – з іншого.

5. Екологізація туристичної сфери спрямована на запобігання екологічній кризі й надання туризму відповідної орієнтації, що забезпечує екологічний туризм.

6. Масовий розвиток туризму неодмінно передбачає з'ясування проблеми рекреаційної дигресії, що означає надмірне перевантаження відпочивальниками природного комплексу.

7. Міжнародний туризм сприяє зміцненню миру й міжнародній розрядці, про що наголошено в міжнародно-правових актах, які спираються на засади Універсальної декларації прав людини (1948).

8. На міжнародно-правовому рівні передбачено захист туриста від небезпек у військово-політичній, соціально-економічній, культурній сферах, що має особливе значення в умовах суспільної нестабільності й посилення міжнародного тероризму.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1

Філософія туризму, її предмет, методологічні підходи і проблеми

Заняття перше

1. Туризм – феномен людської культури:
 - а) розвиток туризму, його внутрішні й зовнішні чинники;
 - б) туризм та інтелектуальний і духовний розвиток людини;
 - в) формування позиції мандрівника;
 - г) вплив туризму на логічне мислення;
 - ґ) сприйняття географічного простору;
 - д) географічні образи подорожей.

2. Філософія туризму як галузь соціальної філософії:
 - а) людський чинник у суспільному розвитку;
 - б) поняття геофілософії;
 - в) фронтир як ментальний простір;
 - г) історико-географічні образи;
 - ґ) розпросторення й формування свідомої позиції;
 - д) трансмежові географічні образи;
 - е) ризома, її формальні й неформальні властивості;
 - є) комплексність і прикладний характер філософії туризму;
 - ж) об'єкт і предмет філософії туризму.

Реферати:

1. Уявна й реальна моделі подорожей.
2. Культура як етноісторична індивідуальність народу (мова, релігія, звичаї, побут, географічні особливості, зв'язки з іншими народами).
3. Фронтір як ментальний простір у контексті філософії туризму.
4. Комплексність і прикладний характер філософії туризму.

Проблемно-пошукові питання:

1. Чому подорож трактують як потребу людини?
2. Який взаємозв'язок туризму з інтелектуальним і духовним збагаченням?
3. Як впливає туризм на логічне мислення людини?
4. Як туризм впливає на сприйняття географічного образу?
5. Поясніть поняття історично-географічного образу.
6. Що таке розпросторення?
7. З'ясуйте суть ризику та її властивості.
8. Як у філософії туризму поєднується комплексність і прикладний характер?

Заняття друге

1. Філософські засади туризмології:
 - а) просторово-географічна форма філософування;
 - б) географічне самопізнання;
 - в) нова мова географії;
 - г) хорологічна концепція;
 - г) поняттєво-категоріальний апарат філософії туризму.
2. Функції філософії туризму:
 - а) світоглядна;
 - б) методологічна;
 - в) аксіологічна;
 - г) праксеологічна;
 - г) комунікативна;

- д) прогностична;
- е) інтеграції та диференціації.

3. Філософські проблеми й суперечності сучасного туризму:
- а) туризм і створення іміджу держави й народу;
 - б) причини суперечностей сучасного туризму;
 - в) розвиток туризму й охорона унікального ландшафту;
 - г) універсалізація туризму і збереження національної культури;
 - г) комерціалізація в туризмі артефактів та її наслідки;
 - д) бурхливий розвиток туризму й удосконалення інфраструктури;
 - е) туризм у руслі праксеологічної філософії;
 - є) «альтернативний» туризм;
 - ж) «ризикований» туризм.

Реферати:

1. Просторово-географічна форма філософування.
2. Хорологічна концепція.
3. «Альтернативний» туризм як антипод традиційному туризму.
4. Особливості «ризикованого» туризму.

Проблемно-пошукові питання:

1. Розкрийте суть просторово-географічної форми філософування.
2. З чим пов'язано виникнення нової мови географії?
3. Чим зумовлені суперечності сучасного туризму?
4. Як туризм впливає на імідж держави і народу?
5. Який зв'язок туризму з проблемами охорони національної культури?
6. У чому небезпека комерціалізації артефактів?
7. Чому філософія туризму належить до праксеологічної філософії?
8. Обґрунтуйте особливості «альтернативного» й «ризикованого» туризму (екстремальність, екзотичність, груповість).
9. Чому туризм вважається багатоаспектним явищем?

Основна література:

1. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методологічно-світоглядний аналіз. 3-тє вид. Київ : Знання України, 2007.
2. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Кондор, 2009.
3. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія: посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2001.

Додаткова література:

5. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Вид. 2, випр. і допов. Київ : Генеза, 1996.
6. Вавилова Е. В. Основы международного туризма: учеб. пособие. Москва : Сов. спорт, 2004.
7. Крачило Н. П. Основы туризмовеждения. Київ : Вища шк., 1980.
8. Зорина Г. Основы туристской деятельности. Москва : Сов. спорт, 2004.
9. Федорченко В. К. Теоретичні та методологічні засади підготовки фахівців для сфери туризму. Київ : Слово, 2004.

Тема 2

Туризм як об'єкт філософських досліджень у процесі історичного розвитку

Заняття перше

1. Передумови виникнення туризму, його виникнення і вдосконалення:
 - а) подорож, трактування та мета;
 - б) подорож як спосіб проведення вільного часу;
 - в) туризм як різновид подорожі;
 - г) зміна цілей туризму;
 - ґ) туризм і його види;
 - д) поняття туриста;
 - е) туристичні служби;
 - є) гостинна сторона.
2. Подорожі у філософському осмисленні античної доби і Середньовіччя:
 - а) подорожі в давні часи, особливості й перешкоди;
 - б) мандрівки Геродота і його повідомлення про сколотів;
 - в) подорожі мислителів античного періоду;
 - г) освітні й наукові подорожі елліністичної доби;
 - ґ) подорожі Спасителя й апостолів;
 - д) проблеми подорожей у Середньовіччі;
 - е) особливості подорожей до святих місць мусульман;
 - є) паломництво.

Реферати:

1. Туризм як об'єкт історично-філософського дослідження.
2. Ставлення до подорожей античних мислителів.
3. Порівняння ставлення до подорожей Сократа й Платона.
4. Суперечливість подорожей в добу Середньовіччя.

Проблемно-пошукові питання:

1. Що приваблювало давніх греків у Єгипті?
2. Як впливали на подорожі Олімпійські ігри в Давній Греції?
3. Обґрунтуйте особливості подорожей апостолів.
4. Схарактеризуйте подорож святого апостола Андрія Первозваного.
5. Чим зумовлене паломництво мусульман?
6. У чому особливості подорожей в добу Середньовіччя?

Заняття друге

1. Ставлення до подорожей в епоху Ренесансу:
 - а) повернення до античних традицій;
 - б) відкриття нових земель і його наслідки;
 - в) оцінка подорожей як реалізація свободи людини;
 - г) М. Монтень про готування до подорожей;
 - ґ) подорожі в оцінці Б. Паскаля;
 - д) Еразм Роттердамський як зразок епохи;
 - е) протестантська етика і туризм.
2. Переоцінка ставлення до подорожей у Новий час та епоху Просвітництва:
 - а) ідея оволодіння природним довкіллям;
 - б) опанування нових континентів;
 - в) подорожі як нова форма набуття знань;
 - г) уявні подорожі в художній літературі;
 - ґ) подорожі в житті європейських філософів;
 - д) праці про подорожі Ф. Бекона;
 - е) Ж.-Ж. Руссо про подорожі як школу вивчення народного життя.
3. Прагматизм мотивів подорожей у XIX – XXI століттях:
 - а) зміни мотивів мандрівок;
 - б) революціонізація сфери туризму у Франції;
 - в) виникнення й розвиток національного туризму;

- г) міжнародні туристичні зв'язки у XX-XXI століттях;
- г) розвиток туристичної індустрії;
- д) міжнародно-правове забезпечення туризму.

Реферати:

- 1. Подорожі як прояв людської свободи.
- 2. Подорожі – спосіб поповнення знань.
- 3. Ф. Бекон про забезпечення успішної подорожі.
- 4. Туристична проблематика в обґрунтуванні французьких екзистенціалістів (Ж.-П. Сартр, А. Камю).

Проблемно-пошукові питання:

- 1. Чому епоха Ренесансу сприяла розвитку туризму?
- 2. Обґрунтуйте антропологічний вимір подорожей в епоху Ренесансу.
- 3. Проаналізуйте потойбічну подорож в поемі А. Данте «Божественна комедія».
- 4. Чому подорож оцінюється як елемент активного соціального життя?
- 5. Як Ф. Бекон визначав мету подорожей залежно від віку людини?
- 6. Чим зумовлені виступи Ж.-Ж. Руссо на захист прав людини?
- 7. Який зв'язок розвитку транспорту з новими видами туризму?

Основна література:

- 1. Губерський А., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методологічно-світоглядний аналіз. 3-тє вид. Київ : Знання України, 2007.
- 2. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2004.
- 3. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму. Київ : ВД «Слово», 2004.
- 4. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу. Київ : Центр навч. л-ри, 2004.

Додаткова література:

5. Горський В. М. Подорож як феномен культури. Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму». Київ, 2002.
6. Горський В. М. Соціологія туризму. Соціологія: навч. посіб. Київ, 2003.
7. Попович М. В. Туризм як феномен культури. Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму». Київ, 2002.
8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / уклад. В. М. Піча, Ю. В. Піча та ін. Київ : Каравелла; Львів : Новий Світ-2000, 2002.
9. Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія. Київ, 1999.
10. Філософія і культурологія туризму. Київ, 2001.
11. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристський словник-довідник: навч. посіб. Київ, 2000.

Тема 3

Світогляд українського народу у вітчизняних і закордонних туризмознавчих дослідженнях

Заняття перше

1. Передумови туризму в Україні:
 - а) ріки як основні засоби сполучення;
 - б) військові походи княжих дружин;
 - в) паломництво в часи Київської великокняжої держави;
 - г) особливості подорожей українців у козацько-гетьманські часи;
 - г) подорожі Василя Григоровича-Барського як етап у становленні українського туризму;
 - д) мандрівний філософ Григорій Сковорода;
 - е) подорожі Миколи Миклухо-Маклая.
2. Мандри українських мислителів і письменників у XIX – на початку XX століття:
 - а) подорожі Ізмаїла Срезневського;
 - б) українські подорожі Тараса Шевченка;
 - в) мандрівка в Карпати Якова Головацького;
 - г) порівняння мандрівниками побуту бойків і гуцулів;
 - г) обґрунтування української населення Підляшшя Іваном Нечуєм-Левицьким;
 - д) мандрівка у творчості Івана Франка;
 - е) подорожі в житті Гната Хоткевича.

Реферати:

1. Подорожі українського народу в княжі й козацькі часи.
2. Етнологічні подорожі в невідомі краї Миколи Миклухо-Маклая.
3. Наукові висновки після мандрівок Якова Головацького.
4. Український характер населення Підляшшя як висновок після мандрівки Івана Нечуя-Левицького.

Проблемно-наукові питання:

1. Порівняйте особливості подорожей наших предків у князівські й козацько-гетьманські часи.
2. Чому подорожі Василя Григоровича-Барського потрактовані як етап у становленні українського туризму?
3. Які причини етнографічних подорожей українських письменників і вчених у XIX столітті?
4. Зіставте особливості подорожей українських письменників і вчених з різних частин нашої батьківщини в XIX столітті.
5. Яка особливість подорожей Гната Хоткевича?

Заняття друге

1. Світоглядні засади мандрівок у патріотичному спортивному русі:
 - а) особливості розвитку різних частин України;
 - б) мета перших мандрівок на західноукраїнських землях;
 - в) сокільський рух і наукові подорожі до інших країн;
 - г) масовий похід українських спортсменів перед Першою світовою війною;
 - г) подорожі в діяльності гімнастично-протипожежного товариства «Січ»;
 - д) таборове життя в діяльності скаутської організації «Пласт»;
 - е) секція туризму в спортивному товаристві «Україна»;
 - е) світоглядна боротьба в українському гімнастично-спортивному товаристві «Луг».
2. Чужинці про своє перебування на українських землях:
 - а) подорожі на українські землі за козацько-гетьманських часів чужинців (Гійома Левассера де Боплана й Павла Алеппського);
 - б) дослідження світогляду українського народу Станіславом Вінцензом;

- в) порівняльний аналіз української людності Карпат (Ганс Цбінден і Станіслав Костка Нейман);
- г) життя мешканців Ужгорода в описі Ерскіна Колдуелла.

Реферати:

1. Туризм і таборове життя у виховній роботі скаутської організації «Пласт».
2. Походи в міжвоєнний період на місця боїв Українських Січових Стрільців з московськими нападниками.
3. Комплексний підхід до організації туризму й краєзнавства в Галичині у міжвоєнний період.
4. Туризм в Україні після проголошення незалежності.

Проблемно-пошукові питання:

1. Чим зумовлені особливості життя українського народу, розділеного поневолювачами?
2. Обґрунтуйте вплив нової генерації українства на активізацію подорожей молоді на західноукраїнських землях.
3. На яких засадах ґрунтувалася діяльність скаутської організації «Пласт»?
4. У чому цінність пластунського досвіду?
5. Чому польська окупаційна влада заборонила діяльність скаутської організації «Пласт»?
6. Чим зумовлена світоглядна боротьба навколо товариства «Луг»?
7. Чому чужинці цікавилися життям української людності Карпат?
8. У чому цінність описів життя українського народу в козацько-гетьманські часи для наших днів?

Основна література:

1. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>.

2. Про порядок виїзду з України і вїзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ. База даних «Законодавство України». *ВР України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>.
3. Вінценз С. На високій полонині (Правда старовіку). Львів : Червона калина, 1997.
4. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу. Київ : Центр навч. л-ри, 2004.
5. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Кондор, 2009.
6. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму. Київ : ВД «Слово», 2004.

Додаткова література:

7. Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 1997.
8. Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. Київ : Основи, 2000.
9. З історії вітчизняного туризму. Київ, 1997.
10. Історія екскурсійної діяльності в Україні: навч. посіб. Київ : Кондор, 2004.
11. Олійник О. Туризм в Україні має перспективи. Урядовий кур'єр. 1997. 26 лют.
12. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні / за ред. В. К. Федорченка. Київ : Юрінком Інтер, 2002.
13. Подорожі в Українські Карпати: збірник / упоряд. і вступ. стаття М. А. Вальо. Львів : Каменяр, 1993.
14. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002. Офіційний вісник України. 2002. № 18.
15. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини. Тернопіль: Економічна думка, 2001.

Тема 4

Соціально-культурна сутність туризму

1. Туризм як чинник соціальної інтеграції:
 - а) утвердження туризму як масштабного суспільного явища;
 - б) туризм і «народна дипломатія»;
 - в) плюралістичне сприйняття людського буття в глобальному масштабі;
 - г) асиметричність потоків туризму;
 - ґ) урізноманітнення туризму;
 - д) наслідки відкритості «закритих» суспільств;
 - е) гармонійність розвитку національного й міжнародного туризму.

2. Вплив туризму на вдосконалення суспільного життя:
 - а) конкретність впливу туризму на суспільне життя;
 - б) туризм як чинник прискореної урбанізації;
 - в) роль інформаційної сфери в розвитку туризму;
 - г) вплив на туризм комерціалізації культури;
 - ґ) туризм і збереження довкілля;
 - д) характеристика ролей туриста;
 - е) перерозподіл туристичних потоків;
 - є) зміни мотивів туристичних поїздок.

3. Значення туризму для культурно-цивілізаційного зближення народів:
 - а) особливості культурно-цивілізаційного розвитку людства;
 - б) концепції культурно-цивілізаційного розвитку;
 - в) трактування Леопольдо Сеа горизонтально солідарних зв'язків між народами;
 - г) «зіткнення цивілізацій» і формування єдиної цивілізації в обґрунтуванні Семюеля Гантінгтона;
 - ґ) переваги західної цивілізації;
 - д) асиметричність взаємопроникнення культур і туризм;
 - е) туризм і національна ментальність;
 - є) «діалог» культур у туристичній сфері.

Реферати:

1. Туризм як фактор «народної дипломатії».
2. Принципи міжнародного, національного і регіонального туризму в Гаазькій декларації з туризму (1989).
3. Інституціональні й неінституціональні форми туризму.
4. Багатофункціональність туризму як чинник соціальної інтеграції.

Проблемно-пошукові питання:

1. Який вплив туризму на активність і відповідальність людини в суспільному житті?
2. Обґрунтуйте значення Всесвітнього дня туризму.
3. Яка основна ідея Хартії туризму?
4. Чому може проявлятися конфлікт інтересів туристів і місцевого населення?
5. У чому суть комерціалізації культури та її наслідки?
6. Обґрунтуйте методи отримання для туриста первинної інформації.
7. З'ясуйте питання про асиметричність взаємовпливу різних культур.

Основна література:

16. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Кондор, 2009.
17. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008.
18. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія: посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2001.
19. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму. Київ : Слово, 2004.

Додаткова література:

20. Боргардт О. Дві культури. 2-ге вид. Київ : ВД «Простір», 2012.
21. Дзюба І. Україна і світ. Quo vadis, Україно? Одеса : Маяк, 1992.

22. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012.
23. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ : Довіра-Генеза, 1996.
24. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу: навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2004.
25. Філософські нариси туризму / за ред. В. С. Пазенка. Київ, 2005.
26. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Київ : Стилос, 2003.
27. Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. Київ : Либідь, 1993.

Тема 5

Самореалізація людини в процесі туристичної діяльності

1. Людський вимір туризму як філософська проблема:
 - а) поняття антропології туризму;
 - б) добровільність вибору туриста;
 - в) єдність зацікавленості й задоволення;
 - г) антропоморфізована форма задоволення людини як соціальної істоти;
 - г) потреба самоствердження людини;
 - д) культурно-історичний туризм;
 - е) ностальгійний туризм як генетичне покликання;
 - е) етнічний туризм як вищий рівень ностальгійного туризму.

2. Гуманістична роль туризму:
 - а) проблеми гуманізації й туризм;
 - б) комплексність гуманізації простору;
 - в) критерії гуманізму в туризмі;
 - г) гуманізм у звичайному й широкому розумінні;
 - г) попередження «антропологічної катастрофи»;
 - д) комунікативна культура в туризмі;
 - е) самоідентифікація в туризмі;
 - е) гуманізм і прагматизм у туризмі.

3. Задоволення людських потреб у сфері туризму:
 - а) принцип задоволення в туризмі;
 - б) вплив туризму на іпостасі людини;
 - в) особливості туризму хліборобського населення;
 - г) екстремальний туризм і самопізнання людини;
 - г) суб'єктивні чинники потреб туриста;
 - д) об'єктивні чинники потреб туриста;
 - е) реклама в туристичній діяльності.

Реферати:

1. Туризм і євроінтеграційні процеси.

2. Комплексність гуманізації соціуму.
3. Екзистенціальні проблеми в туризмі.

Проблемно-пошукові питання:

1. Поясніть проблеми міжлюдського спілкування.
2. З'ясуйте зв'язок ностальгійного й етнічного туризму.
3. Чим зумовлений фан-туризм?
4. Обґрунтуйте ідею коеволюції.
5. З'ясуйте комунікативну культуру в контексті «нового гуманізму».
6. У чому суть соціального імунодефіциту?
7. Який зв'язок екстремального туризму із сенсом людського життя?

Основна література:

28. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Кондор, 2009.
29. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008.
30. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму. Київ : Слово, 2004.
31. Філософські нариси туризму / за ред. В. С. Пазенка. Київ, 2005.

Додаткова література:

32. Гаазька декларація по туризму, Гаага, 14 квітня 1989 р. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.
33. Глобальний етичний кодекс туризму. Сантьяго (Чилі), 1 жовтня 1999 р. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.
34. Горський С. В. Соціологія туризму. Соціологія: навч. посіб. Київ, 2003.

35. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / відп. ред. В. С. Пазенок. Київ, 2001.
36. Зязюн І. А. Філософія туризмології. *Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія*. Київ, 1999.
37. Манільська декларація про соціальний вплив туризму. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.
38. Яковенко Ю. І. Соціальний вимір туризму. *Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія*. Київ, 1999.

Тема 6

Філософія туризму

в контексті наукового знання, природокористування і суспільних відносин

1. Етичні проблеми туризму:

- а) людина в міжлюдських взаєминах;
- б) дві сторони етики туриста;
- в) глобальна «туристична хвиля»;
- г) обов'язки туриста під час подорожі;
- ґ) етика туриста й дотримання екологічних вимог;
- д) «екологічний гуманізм»;
- е) моральні аспекти зв'язку туриста з природним і суспільним довкіллям.

2. Туризм і проблеми екології, географії та економіки:

- а) екологізація туризму;
- б) вимоги екотуризму;
- в) праксеологічні заходи охорони природного довкілля в туристичній діяльності;
- г) екологічні умови туризму;
- ґ) туризм з погляду рекреаційної географії;
- д) економічне обґрунтування туристичної діяльності;
- е) переваги в туризмі екологічних інтересів перед економічними;
- є) туристичний кадастр.

3. Філософія туризму в контексті правового захисту туриста:

- а) правовий захист туриста;
- б) безпека туристів на державному рівні;
- в) рівні безпеки в туризмі;
- г) терористичні акти і туризм;
- ґ) групи країн за рівнем безпеки для туриста;
- д) туризм і «гібридна війна»;
- е) міжнародно-правовий захист туриста.

Реферати:

1. Категоричний моральний імператив у туристичній діяльності.
2. Туризм й охорона природного довкілля.
3. Тероризм як найбільша небезпека для міжнародного туризму.
4. Міжнародний туризм і його трактування в національному законодавстві різних країн.

Проблемно-пошукові питання:

1. З чим пов'язана глобальна «туристична хвиля»?
2. Які можуть бути негативні наслідки для туризму?
3. Обґрунтуйте моральні вимоги до туриста на засадах Екологічної Конституції Землі.
4. Який зв'язок туризму з екологічним правом?
5. Чому туристичне господарство вимагає комплексного підходу?
6. У чому суть рекреаційної дигресії?
7. Який вплив на міжнародний туризм мають акти тероризму?
8. Туризм з погляду міжнародного права.

Основна література:

1. Гаазька декларація з туризму, Гаага, 14 квітня 1989 р. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.
2. Манільська декларація про соціальний захист туризму. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.
3. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму: навч. посіб. Київ : Кондор, 2009.
4. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008.
5. Марсель Г. Homo Viator. Київ, 1999.

Додаткова література:

6. Гелд Д., Макгрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика. Економіка. Культура. Київ : Фенікс, 2003.
7. Горак Г. І. Екзистенціальність людського буття у природних вимірах та природно-рекреаційні можливості туризму. *Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму»*. Київ, 2002.
8. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ, 2012.
9. Туризм в Україні: збірник нормативно-правових актів. Ужгород, 2000. Т. 5.
10. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Київ, 2003.
11. Філософія і культурологія туризму. Київ, 2001.
12. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристичний словник-довідник. Київ, 2000.
13. Франжіаллі Ф. Тенденції розвитку міжнародного туризму. Київ, 2002.
14. Хартія туризму. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні*. Київ, 2002.

ПРИМІРНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ КУРСОВОГО ЗАЛІКУ

1. Туризм як інтелектуальний і духовний розвиток людини.
2. Формування світоглядної позиції мандрівника.
3. Особливості сприйняття географічного простору.
4. Поняття геофілософії.
5. Фронтір як ментальний простір у контексті філософії туризму.
6. Уявна і реальна моделі подорожей.
7. Розпросторення й формування свідомої позиції туриста.
8. Об'єкт і предмет філософії туризму.
9. Комплексність і характер філософії туризму.
10. Просторово-географічна форма філософування.
11. Поняттєво-категоріальний апарат філософії туризму.
12. Функції філософії туризму.
13. Причини суперечностей сучасного туризму.
14. Універсiалiзацiя туризму i збереження нацiональної культури.
15. Комерцiалiзацiя в туризми артефактiв та її наслiдки.
16. «Альтернативний» туризм.
17. «Ризикований» туризм.
18. Змiни цiлей туризму.
19. Подорожi в давнi часи, їх особливостi й перешкоди.
20. Подорожi мислителiв античного перiоду.
21. Мандрiвки «батька iсторiї» Геродота.
22. Порiвняння ставлення до подорожей Сократа й Платона.

23. Подорожі давніх греків до Єгипту.
24. Подорожі Спасителя й святих апостолів.
25. Подорож святого апостола Андрія Первозваного.
26. Проблеми подорожей у Середньовіччі.
27. Паломництво як вид туризму.
28. Ставлення до подорожей в епоху Ренесансу.
29. Переоцінка ставлення до подорожей у Новий час й епоху Просвітництва.
30. Прагматизм мотивів подорожей у XIX – XXI століттях.
31. Початки туризму в Україні.
32. Особливості подорожей українців у козацько-гетьманські часи.
33. Подорожі Василя Григоровича-Барського як епоха в становленні українського туризму.
34. Мандрівне життя філософа Григорія Сковороди.
35. Подорожі Миколи Миклухо-Маклая.
36. Українські подорожі Тараса Шевченка.
37. Наукові висновки Якова Головацького з мандрівки в Карпати.
38. Порівняння мандрівниками побуту бойків і лемків.
39. Обґрунтування Іваном Нечуєм-Левицьким українськості населення Підляшшя.
40. Мандрівка у творчості Івана Франка.
41. Подорожі в житті Гната Хоткевича.
42. Перші мандрівки молоді на західноукраїнських землях.
43. Світоглядні засади мандрівок у патріотичному спортивному русі.
44. Дослідження світогляду українського народу Станіславом Вінчензом.
45. Порівняльний аналіз української людності Карпат Гансом Цбінденом і Станіславом Косткою Нейманом.

46. Життя мешканців Ужгорода в описі Ерскіна Колдуелла.
47. Туризм і табірне життя у виховній роботі скаутської організації «Пласт».
48. Походи в міжвоєнний період галицької молоді на місця боїв Українських Січових Стрільців з московськими нападниками.
49. Комплексний підхід до організації туризму й країнознавства в міжвоєнний період на галицьких землях.
50. Туризм і «народна дипломатія».
51. П'юріалістичне сприйняття людського буття в глобальному масштабі.
52. Асиметричність потоків туризму.
53. Гармонійність розвитку національного й міжнародного туризму.
54. Конкретність впливу туризму на суспільне життя.
55. Туризм як чинник пришвидшеної урбанізації.
56. Зміни мотивів туристичних поїздок після розпаду СРСР.
57. Асиметричність взаємопроникнення культур і туризм.
58. Туризм і національна ментальність.
59. «Діалог» культур у туристичній сфері.
60. Багатофункціональність туризму як чинник соціальної інтеграції.
61. Поняття антропології туризму.
62. Антропоморфізована форма задоволення людини як соціальної істоти.
63. Ностальгійний туризм як генетичне покликання.
64. Етнічний туризм як вищий рівень ностальгійного туризму.
65. Критерії гуманізму в туризмі.
66. Туризм і проблеми гуманізації суспільного життя.

67. Гуманізм у звичайному й широкому розумінні з погляду туризму.
68. Самоідентифікація в туризмі.
69. Гуманізм і прагматизм у туризмі.
70. Екстремальний туризм і самопізнання людини.
71. Суб'єктивні чинники потреб туриста.
72. Об'єктивні чинники потреб туриста.
73. Туризм як вияв престижу людини.
74. Комплексність гуманізації соціуму.
75. Екзистенціальні проблеми в туризмі.
76. Дві сторони етики туриста.
77. Обов'язки туриста під час подорожі.
78. Етика туриста й дотримання екологічних вимог.
79. Моральні аспекти зв'язку туриста з природним і соціальним довкіллям.
80. Вимоги екотуризму.
81. Праксеологічні заходи охорони природного довкілля в туристичній діяльності.
82. Екологічні умови туризму.
83. Туризм з погляду рекреаційної географії.
84. Рівні безпеки в туризмі.
85. Міжнародний туризм і види тероризму.
86. Туризм і «гібридна війна».
87. Рекреаційна дигресія.
88. Категоричний моральний імператив у туристичній діяльності.
89. Моральні вимоги до туриста на засадах Екологічної Конституції Землі.

Навчальне видання

Олег Гринів

ФІЛОСОФІЯ ТУРИЗМУ

Навчальний посібник

*Відповідальний за випуск — Павло Лозинський
Літературне редагування — Оксана Марців
Комп'ютерна верстка — Анастасія Дідух
Дизайн обкладинки — Наталія Цапик*

Підписано до друку 6.10.2017

Формат 60x84/16

Друк на ризографі. 11,63 умов. друк. арк.

Наклад 300 прим.

Видавництво «ПАІС»

Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173

від 23 квітня 2008 року

вул. Гребінки, 5, оф. 1, м. Львів, 79007

тел.: (032) 255-49-00, (032) 261-24-15

e-mail: pais@mail.lviv.ua; www.pais.com.ua